

Katolikus egyház a 18–19. századi
Magyarországon

*Publicationes Instituti Historici in Universitate Catholica
de Petro Pázmány nuncupatae fundati
Subsidia 2*

Katolikus egyház a 18–19. századi Magyarországon

EGYETEMI JEGYZET

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
2008

TARTALOM

<i>Előszó</i>	8
<i>I. Az egyházszervezet kiépülése és változásai a 18. században</i>	12
1. A betelepítések és bevándorlások hatása a felekezeti viszonyokra	
2. Egyházszervezés az egykori Hódoltságban és Erdélyben	
a) Esztergomi egyháztartomány b) Kalocsai egyháztartomány	
3. Intézményfejlesztés a királysági területeken. A főpapi jövedelmek, az építkezések anyagi forrásai	
4. Az egyházszervezet uralkodói reformja a 18. század második felében	
a) Görög katolikus egyházmegyéek felállítása b) Az esztergomi érsekség felosztása	
c) A székesfehérvári és a szombathelyi püspökség megalapítása	
<i>II. Az apostoli király abszolutista államegyháza</i>	24
1. A tereziánus egyházpolitika	
2. A jozefinizmus	
a) II. József rendeletei b) Az uralkodó rendeleteinek fogadtatása, hatása	
<i>III. Papképzés, oktatás, tudomány</i>	42
1. A trienti szeminárium-dekrétum végrehajtása	
a) Alapítók és alapítások b) A szemináriumalapítások hatása	
2. Egyetemi képzés	
3. Kisiskolák és gimnáziumok	
a) Kisiskolák b) Jezsuita gimnáziumok c) Piarista iskolák d) Egyéb szerzetesrendi intézmények	
4. A Ratio Educationis	
5. Barokk egyházi tudományosság	
a) Természet- és nyelvtudományok b) Történelem és irodalom	
<i>IV. Szerzetesség és hitélet</i>	54
1. Szerzetesrendek	
a) Jezsuiták b) Ferencesek c) Más rendek	
2. Késő barokk pasztoráció és hitélet	
a) Igehirdetés b) Istentiszteletek, ünnepek c) Eucharisztia-tisztelet d) Mária-kultusz, búcsújárások e) Vallási társulatok (confraternitas, sodalitas)	

6	<i>Tartalom</i>	<i>Tartalom</i>	7
<i>V. Protestánsok, görögkeletiek. Erdély</i>	66	<i>IX. A kultúrharc kiszélesedése és a millennium</i>	128
1. A Carolina Resolutiók, 1731 és 1734		1. A katolicizmus helyzete a Tisza-korszakban	
2. Mária Terézia és II. József protestánspolitikája		2. Elkeresztelési rendelet és egyházpolitikai törvényjavaslatok	
3. Görögkeletiek		a) Az újabb elkeresztelési rendelet és következményei b) A polgári anyakönyvezés bevezetése	
a) Szerbek b) Románok		3. Egyház, állam és társadalom a kultúrharc után. A millennium	
4. Katolicizmus Erdélyben		4. Egyházi tudományosság, mecenatúra a 19. század utolsó évtizedeiben	
a) Abszolutista egyházpolitika b) Szerzetesrendek c) A csángók		a) Teológia, történettudomány b) Monumenta Vaticana Hungariae, Római Magyar Történeti Intézet c) Az esztergomi Keresztény Múzeum	
<i>VI. Posztjoezefinista egyházpolitika és vallási élet</i>	78	<i>Kronológia</i>	142
1. II. Lipót rendeletei		<i>Bibliográfia</i>	152
2. A posztjoezefinizmus virágkora: I. Ferenc uralkodása			
a) Szerzetesrendek visszaállítása és a második Ratio Educationis b) Új egyházmegyék és az Augustineum alapítása c) A püspöki székek üresedésben hagyása			
3. Egyházi reformmozgalom a 19. század elején			
a) Az 1822-es pozsonyi nemzeti zsinat b) Rudnay hercegprímás intézkedései. Visszatérés Esztergomba c) Más főpapok és világiak megújulási törekvései			
4. Egyházi szónoklat, vallásos és tudományos irodalom a század első felében			
a) Prédikációk és aszketikus irodalom b) Teológia, történetírás és más tudományok			
<i>VII. Reformkor, forradalom, neoabszolutizmus</i>	96		
1. A szabadelvűek és katolikusok			
2. A vegyes házasságok problémája			
3. Forradalom és szabadságharc			
a) Az 1848-as törvények egyházi vonatkozásai b) Egyháziak részvétele a harcokban			
4. A neoabszolutizmus évei			
a) Megtorlások b) Az egyházszervezet átalakítása c) Az 1855. évi osztrák konkordátum hatása d) Scitovszky János prímás és püspöktársai tevékenysége e) Társulatok, egyházi kiadványok az 1850–1860-as években			
<i>VIII. A dualizmus és első évtizede: a kultúrharc kezdete</i>	110		
1. Egyház és egyházszervezet 1867 után			
a) Új közjogi, politikai keretek b) A főkegyúri jog és gyakorlásának módja c) A dualizmus-kori egyházszervezet			
2. Liberalizmus és autonómia			
a) Kedvezőtlen köz- és hitéleti légkör b) Az autonómia (önkormányzati) törekvések kiújulása			
3. Az 1868-as törvények és az elkeresztelési vita megindulása			
a) Iskolaügy b) Vegyes házasságok			
4. Az I. Vatikáni Zsinat hazai következményei			
5. A katolicizmus helyzete Erdélyben 1867 után			

Előszó

„A Fejedelemség közjogi különállása ellenére többé-kevésbé egységes, a katolikus Habsburgok irányítása alatt álló ország, az államhatalom és az arisztokrácia jórészenek támogatása, újabb szerzetesrendek garmadájának feltűnése, az extenzív terjeszkedés lehetősége a felszabadított területeken, óriási létszámgyarapodás az uniós eredmények révén: ezek azok a több mint pozitív koordináták, amely a szinte monopóliumhelyzetbe jutott katolicizmus távlatait meghatározták a Rákóczi-szabadságharc után.

Kérdés viszont, hogy az ekkorra már majd 200 éves trienti program, szellemiség és spiritualitás szinte változatlan alkalmazása mennyire tudott megfelelni nálunk is a korszak olyan kihívásainak, mint az állami hatalomgyakorlás, a közgondolkodás, kultúra és tudomány szekularizációja, melyet eufemizáló elfogultsággal felvilágosodásnak is szoktak nevezni.”

E sorok zárták előző, a 16–17. század magyar egyháztörténetét áttekintő jegyzetünket. Folytatásában a maga korában számos téren jelentős modernizációt felmutató trienti katolicizmus 18–19. századi történetét kísérjük végig.

Bemutatjuk kulcsszerepét az egykori Hódoltságban a nyugati kultúrkörbe történő szervezett reintegrálásában. Részleteiben fogjuk látni, hogy a 18. század a hazai katolicizmus továbbra is maradandó eredményeket hozó periódusa: az újjáépítés és -szervezés, a vallási élet fellendülésének korszaka. Legkiemelkedőbb teljesítménye a nagyrészt még ma is használt egyházi „infrastruktúra” felépítése, amit még mindig általános jelentőségű modernizációs eredményként értékelhetünk. Templomaink, egyházi épületeink nagy része ekkor épül, vagy ekkor nyeri el ma is látható külsejét. Az egyházmegyei központokban ekkor létesülnek a monumentális barokk székesegyházak, elegáns püspöki paloták, könyvtárak, szemináriumi épületek, kanonoksorok, a szerzetesrendek rendházai, iskolái, kórházai stb. Százával nőnek ki a földből az új plébániák, falusi templomok. Ez a század, különösen annak első kétharmada, a barokk vallásosság korszaka a hitélet minőségét tekintve is páratlan a maga nemében.

A magyar katolicizmus történetét a század második felében, még inkább utolsó évtizedeiben az állami abszolutizmus és csúcsformája: a jozefinizmus kihívásaival szembesítjük. Majd vizsgáljuk a posztjozefinista és szabadelvű eszmerendszerek hatását. Megpróbáljuk végigkövetni, hogy az egyház hogyan kereste helyét a polgárivá átalakuló magyar társadalom minden korábnál bonyolultabb szövevényében. Vizsgálatainak az 1890-es évek derekáig, végéig tartanak. A korszakhatárt számunkra nem a millennium, hanem a hazai kultúrharc lezárulása és egy új történeti, egyháztörténeti jelenség, a politikai katolicizmus, illetve keresztényszocializmus magyarországi zászlóbontása jelenti.

* * *

Magyarországon végig a 18. században, egészen az 1848-as forradalomig, illetve az 1867-es kiegyezésig, a polgári jogállam megteremtéséig megmaradt a felekezetek felett gyakorolt állami felügyelet. A katolikus egyház esetében továbbra is kvázi államegyháziságról beszélhetünk. Az uralkodó formálisan ugyan nem feje a helyi egyházszervezetnek, és az egyház bizonyos belső ügyeit szabadon igazgathatta. Am a kiterelblyesedő főkegyúri jog (*ius supremi patronatus*) révén az apostoli király mindvégig irányítja az egyház működését. Kinevezi az egyházi felső- és középréteg tagjait, rendelkezik az egyházi vagyonnal, átszervezi a katolikus iskolahálózatot stb. A protestáns felekezetek esetében csupán „főfelügyeleti jogról” (*ius supremae inspectionis*) beszélhetünk, amely korlátozott, leginkább korlátozó jellegű befolyást jelentett.

1848-ban, majd 1867-től, a dualizmus időszakában megkezdődött a katolikus államegyháziság maradványainak felszámolása. Helyébe a felekezeti koordináció rendszere került. Lényege, hogy az állam és a felekezetek egyenrangú, önálló felekként léteznek. Illetékességét egyik sem a másiknak köszönheti, a felmerülő kérdéseket együttesen kezelik, oldják meg. Az új rendszer jogilag egészen a kettős monarchia szétzúzásáig működőképesnek bizonyult. Ez azért is érdekes, mert a magyar állam és a felekezetek viszonyát sosem foglalták egységes rendszerbe, alkotmányba, sokszor több százéves tör-

vények, évtizedes rendelkezések voltak mérvadóak. A problémák anyagi, politikai téren jelentkeztek. A felekezetek vagyoni egyenlősítésére nem került sor. A katolikus egyház a jogegyenlőség, illetve dualizmuskori kultúrharc ellenére a hagyományoknak és az apostoli király létének köszönhetően a konfessziók közül továbbra is a legszorosabban kötődött az államhoz. Ahhoz az államhoz, amelynek szervezete és ideológiája szinte teljesen elveszítette katolikus jellegét.

Magyarország végig a 18–19. században konfesszionálisan heterogén ország volt, pontosabban maradt. Létszámában, vagyonában, intézményeiben és iskoláiban, valamint történeti/politikai hagyományaiban mindvégig katolikus fölény jellemezte. Továbbra is meghatározónak tekinthető a gyakorlatban is mind szabadabb vallásgyakorlásra szert tevő protestantizmus súlya és szerepe, melyen belül folyamatosan növekedett a reformátusok aránya. A vallási sokszínűséget a nagyrészt szerb és román nemzeti egyházként működő görögkeletiek, illetve a 19. század utolsó harmadában rohamosan szaporodó zsidó hitközségek gyarapították. Ezt a heterogeneitást az „egy állam egy egyház” ideáját végleg feladó, szekularizálódó államhatárolomnak messzemenően figyelembe kellett vennie, ha nem akart tartósan konfrontálódni az általa szervezett társadalom egyes rétegeivel, jelentős csoportjaival. A kulcsot újkori magyar egyháztörténet megértéséhez, ebben az alapképletben találjuk meg.

I. Az egyházszerkezet kiépülése és változásai a 18. században

Jóllehet a töröktől felszabadított területeken az ellenség kiűzése után azonnal megindult a katolikus egyházszerkezet és intézményrendszer kiépítése – erről az előző jegyzetben már olvashattunk –, ez a munka a maga teljességében csak a Rákóczi-szabadságharc után beköszöntött békekorszakban bontakozhatott ki.

I. A BETELEPÍTÉSEK ÉS BEVÁNDORLÁSOK HATÁSA A FELEKEZETI VISZONYOKRA

A volt hódoltsági területeken a katolikus felekezetszerkezet fontos előfeltétele volt a lakatlan vagy gyér lakosságú vidékek benépesítése. Szeged és a Jászság katolikusai bizonyos mértékben hozzá tudtak járulni a Duna-Tisza köze és a Maros menti vidékek egyes részeinek benépesítéséhez, és küldtek kisebb rajokat másfelé is. A Mohács előtti majd 4 millióról a 17. század végére 2 millióra csökkent magyarság a felmérhetetlen vérvesztés után azonban távolról sem bizonyult elég erősnek arra, hogy megszállja az ország összes néptelen területét, és saját hazájában fokozatosan szinte kisebbségbe került.

Ezért külföldről kellett hozni telepeseket, akik jelentős mértékben erősítették a katolicizmust. A németekkel történő betelepítés már a török kiűzése után megindult. A főként a dél-német tartományokból betelepülők ingyen földet és adókedvezményt kaptak. Budára és környékére, valamint Bácska, Baranya és a Balatontól északra húzódó vidék falvaiba ekkor költözött német lakosság. A németek beköltöztetése a Rákóczi-féle harcok megszűnése után is folytatódott. Főleg ekkor népesedett be Tolna, valamint Szabolcs megye és a Temesköz német katolikusokkal. Bács-Bodrog megyébe és Baranyába ezen kívül még katolikus délszlávokat (bunyevácok, sokácok) is telepítettek.

Tolnába és Szabolcsba ugyanakkor német lutheránusok is érkeztek. A Szerémségben, Bácskában, Arad körül, valamint a Duna menti községekben, elsősorban Ráckeve és Szentendre környékén a Csernojevics Arzén pátriárka vezetésével 1690-ben Magyarországra menekült mintegy 200 000 főnyi ortodox szerb lakosság telepedett le. A Moldvából, Havasalföldről beköltöző görögkeleti románok ebben az időben foglalták el a néptelenné vált vidékeket a Maros, a Körös és a Szamos mentén.

A korábbi sokszínű konfesszionálizációs folyamatok, majd a telepítések és beköltözések következtében Magyarország a 18. század végére bár katolikus dominanciájú, mégis Európa egyik legösszetettebb vallási megosztottságú állama lett. A tényleges felekezeti arányokról azonban 1869, az első népszámlálás előttről csupán becslésekkel rendelkezünk. 1787-ben a vallási megoszlás (Erdély nélkül) az alábbiak szerint alakulhatott:

	Magyarország			Horvátország	
Katolikus	3 958 550	61%	514 423	79,3%	
Evangélikus	619 626	9,5%	185	0,0%	
Református	976 729	15,1%	3443	0,6%	
Görögkeleti	832 639	12,9	130 300	20,1%	
Izraelita	80 783	1,3	III	0,0%	
Összesen	6 468 327		648 462		

A katolikusok száma magában foglalja a mintegy 600 ezres görög katolikusságot is, akik nélkül a római egyházhoz tartozók részaránya 52,4 százalékos lehetett. A görög szertartású keleti ruszin, román és szerb keresztényekkel létrehozott unió nyújtotta lehetőségek tovább növelték a katolikusok arányát, súlyát.

2. EGYHÁZSZERVEZÉS AZ EGYKORI HÓDOLTSÁGBAN ÉS ERDÉLYBEN

a) Esztergomi egyháztartomány

A győri egyházmegyében a törökök és a háborúk a legtöbb kárt a rábai főesperesség területén okozták. Itt pusztult el a legtöbb templom és itt volt a legnagyobb a paphiány. A helyreállítási munkálatok az egyházmegyék közül a legkorábban itt fejeződtek be, annál is inkább, mert a rábain kívül a többi főesperesség területén komolyabb újjáépítésre nem volt szükség.

1. A váci székesegyház

A veszprémi egyházmegyében, amikor 1710-ben Volkra Ottó János püspök megkezdte működését, alig 30 plébánia volt. Ő 18 új plébániát létesített és 11 templomot épített. A legtöbbet az egyházmegye újjászervezése érdekében Padányi Bíró Márton (1745–1762) tette. A már meglevő 64 plébániát 48 újonnan létesítettel és 39 helyreállított plébániával bővítette. Nevéhez fűződik ezen kívül 88 templom építése, valamint 109 romos templom felújítása, továbbá 19 kápolna és 28 új iskola létesítése. Ehhez járult még az a 43 templom, melyet a protestánsoktól vett vissza. Ő ugyanis a földesúri, városi kegyúri (templom-építői, -fenntartói) jogból eredő lehetőségeket is messzemenően igénybe vette, hogy a protestantizmust vissza-

szorítsa és a katolikus egyházat erősítse. Padányi – aki utolsóként viselt baszsz, csizmát és járt lovon a magyar püspökök közül – 129 papot nevelt. Főpásztorsága idején 3774 protestáns tért át a katolicizmusra.

A pécsi egyházmegye helyreállítására később került sor. Az 1714-ben rendezett pécsi egyházmegyei zsinat adatai szerint a baranyai és tolnai részeken 23 plébániás falu és 144 filiális település volt. Az 1729-es vizitációs jegyzőkönyv a baranyai részeken 28 plébániás hely mellett 131 filiát sorolt fel. A plébániák csak Klimó György (1751–1777) és Eszterházy Pál (1781–1799) püspöksége idején szaporodtak erősebben, de nem olyan mértékben, mint a veszprémi egyházmegyében.

A váci egyházmegye újjáépítését Althan Frigyes (1718–1734) és Althan Károly (1734–1756) kezdte meg nagyobb mértékben. Althan Frigyes idején a plébániák száma 34-ről 59-re emelkedett. Esterházy Károly (1759–1761) püspöksége alatt már 140 templom és 82 plébánia volt az egyházmegyében. Migazzi Kristóf (1756–1757 és 1762–1786), aki 24 új templomot építtetett és hét plébániát létesített, 1775-ben az egyházmegyét hét főesperességre osztotta föl, minden kerület élére egy-egy fő- és több alesperest nevezett ki.

Az egri egyházmegyében száz év alatt (1699–1799) 353 plébánia és 66 helyi lelkészség keletkezett. Erdődy Gábor (1715–1744) egri püspök egymaga 80 új plébániát szervezett. Beiktatásakor egyházmegyéjének 78, halálakor pedig már 232 papja volt. A későbbi esztergomi érsek Barkóczy Ferenc (1744–1761) működését harcos antiprotestantizmus jellemezte, ami számos templomfoglalásban (például Kisköre), és az újonnan betelepülők vallásgyakorlásának akadályozásában nyilvánult meg (például Nyíregyházán az evangélikus szlovák telepesek esetében). Barkóczy a kanonokok számát 12-ben állapította meg.

Az egyházmegye tulajdonképpen újjáépítője Eszterházy Károly (1761–1799) lett. Püspöksége kezdetén 258 plébánián 286 pap működött egyházmegyéjében. 1786-ban végzett kánoni látogatása jegyzőkönyvei tanúsága szerint már 328 plébánián 331 plébános és 69 káplán lelkipásztorkodott. A plébániák száma halála évére elérte a 357-et. Esterházy összesen 17 templomot építtetett, többek között Felsőtárkányban, Makláron, Szirákon. Az ő nevéhez fűződik a püspöki székhely kiépítése, bár az új székesegyháznak csak a terveiig jutott.

b) Kalocsai egyháztartomány

A kalocsai főegyházmegye újjáépítésének kezdete Csáky Imre (1710–1732) nevéhez fűződik, akit a király a váradi püspökség megtartásával 1710-ben kalocsai érsekké nevezett ki. XI. Kelemen (1700–1721) 1717-ben a bíborosi méltóságra emelte. Ő vetette meg a kalocsai székesegyház alapjait, 10 templomot építtetett és 15 plébániát szervezett. Mivel kevés volt az egyházmegyes pap, szerzeteseket telepített le, és ezekre bízta a hívek lelki vezetését. Az általa megkezdett újjáépítést utódai fejezték be. Közülük a legjelentősebb a szemináriumot felépítő Patachich Gábor (1733–1745) és Batthyány József (1760–1776) volt, aki egymaga 20 plébániát létesített.

A csanádi egyházmegyében a helyreállítás a zentai csata (1697. szeptember 11.) után indult meg, mely felszabadította az egyházmegyenek főleg északi területeit. A Maros–Tisza köze csak 1716-ban került végleg a magyarság birtokába. Dolny István (1700–1707) sokat tett egyházmegyéje anyagi és kormányzati rendezéséért a Marostól északra fekvő részen. Nagyszombatban alapítványt létesített két csanádi klerikus részére. Nádasdy László (1710–1730) 1711-ben leköltözött egyházmegyéjébe, és ideiglenesen Szegeden rendezte be székhelyét. Itt állította föl négy taggal 1723-ban a káptalant. Halála után a király Falkenstein Bélát (1730–1739) olyan korlátozással nevezte ki püspökké, hogy joghatósága a temesi Bánságra nem terjed ki, mert a katonai kormányzó főnnhatósága alatt az császári igazgatás alá tartozik.

A temesi bánság katonai kormányának felterjesztésére a király néhány évvel később elrendelte, hogy az egyházmegye ősi nevének épségben tartásával a

2. A kalocsai székesegyház

püspökség és a káptalan székhelyét Szegedről Temesvárra kell áthelyezni, és itt kell székesegyházat építeni. Ennek alapjait Falkenstein Béla rakta le. Felépüléséig a jezsuita (később szemináriumi) templom szolgált székesegyházzal. Az egyházmegye újjáépítésének legnagyobb akadályát itt is a nyomasztó paphiány képezte. Ennek megszüntetése nagyrészt a Temesi Bánság betelepítését irányító bécsi kormányzat érdeme. A csanádi püspökök közül az egyházmegye kiépítésében Wágremi Engel Antal (1750–1777) a legjelentősebb személyiség. Ő alakította ki az 1. világháborúig érvényes belső közigazgatást. Többször felkereste Ausztria és Németország területeit, hogy egyházmegyéje számára lelképásztorokat toborozzon.

A váradi egyházmegye restaurációja a kezdeti lépéseket megtevő Benkovich Ágoston után elsősorban ugyancsak Csáky Imrének (1702–1732) köszönhető. Ő a Rákóczi-féle szabadságharc után visszaszerezte a püspöki javakat, 10 kanonokkal helyreállította a székeskáptalant, 1726-ig harmincra emelte a plébániák számát, majd Váradra telepítette a kapucinusokat és a premonstreieket. A székesegyház alapkövét Forgách Pál (1747–1757), a püspöki palotát Patachich Ádám (1759–1784) rakta le.

Legutoljára az erdélyi püspökség (re)organizációjára került sor, III. Károly (1711–1740) uralkodása idején. A *Diploma Leopoldinum* pontjait magára nézve kevésbé kötelezőnek tartó király 1713-ban Mártonffy Györgyöt nevezte ki erdélyi püspökké. Átadta neki a középkori püspökség javadalmait és a gyulafehérvári székesegyházat, majd a *Gubernium*nak, Erdély központi kormányshatóságának tagjává tette. A püspökséggel egyidejűleg történt meg a káptalan megszervezése. Míg a középkori székeskáptalannak 14 főesperessel együtt 42 tagja volt, a 18. században a kanonokok számát mindössze nyolcban állapították meg. A püspökség életre keltésére tett intézkedéseket Mária Terézia (1740–1780) tetőzte be, aki 1771-ben inkorporálta az egyházmegyébe a régi exempt szebeni prépostságot.

3. INTÉZMÉNYFEJLESZTÉS A KIRÁLYSÁGI TERÜLETEKEN. A FŐPAPI JÖVEDELMEK, AZ ÉPÍTKEZÉSEK ANYAGI FORRÁSAI

A töröktől visszavett területeken és Erdélyben a püspököknek alapokig hatoló szervezési feladatokat kellett megoldaniuk. Az elősorolt adatok világosan mutatják az építkezés mértékét, hatékonyságát, időbeli folyamatát. Az egyházi infrastruktúra és az egyházszervezet a régi királyi területeken is megújításra és továbbfejlesztésre szorult. A 18. századi esztergomi érsekek: Keresztély Ágost (1707–1725), a pálos Esterházy Imre (1725–1746), Csáky Miklós (1751–1757), Barkóczy Ferenc (1761–1765) és Batthyány József (1776–1799) változó intenzitással ugyan, de folyamatosan bővítették a templom- és plébániahálózatot, az oktatási és szociális intézmények stb. sorát. Egyedül Esterházy érsek 52 templomot és 23 plébániaépületet emeltetett, Pozsonyban 3 kolostort alapított. Az ország prímásainak példáját Győr és Nyitra főpásztorai is követték.

3. A váradi székesegyház és kanonoksor

000 Ft) kívül csak az egri (55 000), a pécsi (45 000) és a váradi püspök (40 000) rendelkezett jelentősebb bevétellel, a többi főpásztoré 6000 és 30 000 forint között oszlott meg. Az összegek részben az egyháznak járó tizedből, nagyjából azonban az egyházi birtokok jövedelméből származtak. Utóbbiak megoszlása értelemszerűen szintén egyenlőtlen volt.

A 18. században kibontakozó hatalmas újjáépítési és beruházási tevékenységhez anyagi erőforrásokra volt szükség. A Magyar Kamara 1732-ben több mint 400 000 forintba becsülte a magyarországi püspökök éves jövedelmét. Az egyes egyházmegyék közötti különbségek – a terület nagyságától és a hívek számától függően – számottevőek voltak: az esztergomi érseken (120

A népesség gyors növekedése és a gazdaság fejlődése lehetővé tette az egyházi bevételek nagyarányú növekedését is. A kalocsai érseknek 1732-ben még csak 15 000 forint jövedelme volt, 1782-ben pedig már 80 000. A győri püspöké ugyanezen idő alatt 25 000 forintról 65 000-re nőtt. Ezekkel az összegekkel a prelátusok nem rendelkeztek szabadon. Az uralkodó „bandérium-megváltás” címén vagy a várak fenntartására korábban is igénybe vette jövedelmeik egy részét, s gyakran szedett tőlük „önkéntes ajándékként” jelentős összegeket a legkülönbözőbb célokra. Az állami elvonások ellenére a kor püspökei óriási összegeket költöttek vallási és kulturális beruházásokra, szociális gondoskodásra. (Egyedül Padányi püspök alapításai 750 000 forintot emésztettek fel.) A 18. századi építkezések legfontosabb anyagi alapjául az egyházi nagybirtok szolgált.

A világi (arisztokrata, városi) kegyurak investíciói sem lebecsülendők. A Koháryak például egymaguk állták a kecskeméti piarista templom, rendház és iskola építésének költségeit, Grassalkovich Antal a máriabesnyői templomét és kapucinus kolostorét, és még hosszan sorolhatnánk.

4. AZ EGYHÁZSZERVEZET URALKODÓI REFORMJA A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A magyarországi katolikus konfesszionalizáció törzsterületein az intézményhálózat fenntartása, bővítése mellett a túlságosan nagy kiterjedésű és ezért nehezen kormányozható egyházmegyék felosztása, működésük racionalizálása volt elodázhatatlan feladat. A már Pázmány Péter által felvetett terv az egyházmegyék újjászervezéséről a 18. század elején újra napirendre került. Elsősorban a tizenegy vármegyére kiterjedő egri egyházmegye széttagolását akarta III. Károly úgy végrehajtani, hogy Nagybánya központtal új egyházmegyét alakít. Az Erdődy püspök által is felkarolt terv kivitelezését azonban az egri káptalan tiltakozása megghiúsította.

Az egyházmegye alapításokat az uniós eredmények konszolidálása is megkövetelte. A gyulafehérvári unió folyományaként III. Károly már 1715-ben megszervezte az erdélyi román görög katolikus egyházmegyét, melynek alapító bulláját 1721-ben adta ki XIII. Ince pápa (1721–1724). Az egyházmegye

névadó székhelye Fogaras lett. Mártonffy gyulafehérvári püspök ugyanis tiltakozott az ellen, hogy székvárosában egy más rítusú, párhuzamos egyházi központ létesüljön. A fogarasi protestánsok hasonlóképpen ellenséges magatartása miatt Ioan Micu-Klein püspök 1738-ban székhelyét végül Balázsfalvára, az egyházmegye uradalmának központjába tette át. Székesegyházával, iskoláival, nyomdájával a Kükiüllő-menti település lett az egyházmegye és az erdélyi román művelődés központja.

Mária Terézia uralkodása idején az abszolutista államhatalom már egyáltalán nem törődött a felosztások, alapítások elleni tiltakozásokkal és hozzálátott az átfogó rendezéshez. A királynő abból a célkitűzésből kiindulva, hogy növelje az egyház belső erejét, melyet aztán majd az állam javára tud kamatoztatni – és hogy könnyebbé és rendezettebbé tegye a legnagyobb egyházmegyek kormányzását –, megindította felosztási folyamatukat és az új egyházmegyek létesítését.

a) Görög katolikus egyházmegyek felállítása

Mária Terézia mindenekelőtt a fogarasi egyházmegye mellett szükségesnek tartott további görög szertartású püspökségek felállításához fogott hozzá. 1766. április 30-án levelet intézett XIII. Kelemen pápához (1758–1769) és kérte, hogy a kánoni előírásoknak megfelelően állítsa fel az eddig csak nevében létező és az egri püspök joghatósága alá tartozó független munkácsi püspökséget. Mivel ezt Eszterházy Károly egri püspök a pápához intézett emlékiratában ellenezte és ragaszkodott az egyházmegyéje területén élő görög rítusú katolikusok közvetlen felügyeletéhez, a Szentszék nem járult hozzá a munkácsi egyházmegye létesítéséhez. A királynő azonban nem mondott le tervéről. 1770. május 12-én XIII. Kelemen utóda, XIV. Kelemen (1769–1774) elé terjesztette az ügyet. A pápa 1770. november 24-én tudatta Béccsel, hogy teljesíti kérését. Miután az új egyházmegyével kapcsolatos részletkérdések tisztázódtak, XIV. Kelemen 1771. szeptember 19-én kiadta a munkácsi egyházmegye felállításáról szóló bullát. A püspökség székhelye 1775-ben Ungvárra került. Az egyházmegye első püspöke Bradács János lett, majd az ő 1772-ben bekövetkezett halála után Bacsinzky András.

A munkácsi egyházmegyén kívül Mária Terézia még két görög szertartású katolikus egyházmegyét szervezett, mégpedig XIV. Kelemen utóda, VI. Pius (1775–1799) hozzájárulásával. A pápa a királynő előterjesztésére 1777-ben a horvátországi és bácskai görög katolikusok számára felállította a független körösi (krizsevci) egyházmegyét, melynek első püspökévé Bozsicskovich Bazilt nevezte ki. Ugyanebben az évben a váradi rítusvikáriátust – a váradi egyházmegyének az uniáltak kormányzását ellátó szervét – önálló püspökséggé alakította át. A váradi görögkatolikus püspökség első főpásztorává Drágossi Mózeszt nevezte ki a királynő.

b) Az esztergomi érsekség felosztása

A latin szertartású egyházmegyek helyzetének rendezését a bécsi udvar szerémi és a boszniai püspökség összevonásával kezdte meg. Az 1773-ban XIV. Kelemen által kánonilag is egyesített egyházmegye székhelye Diakóvár lett.

Az esztergomi főegyházmegye széttagolása (*dismembratio*) céljából Mária Terézia tanácsosaival hamarosan elkészíttette a főegyházmegye felosztási tervét. A javaslatok alapján a főegyházmegye területéből három új püspökséget szervezett: a szepesit, a rozsnyóit és a besztercebányait. Az új püspökségek alapítólevelét 1776. január 15-én írta alá. VI. Pius pápa hozzájárult a királynő intézkedéséhez és 1776. március 13-án kiadott bulláival felállította a három új egyházmegyét. A szepesi egyházmegye a szepesi prépostságon és főesperességen kívül magában foglalta a lipcsei és az árvi főesperességet is. Első püspöke Salbeck Károly 1776. novem-

4. Mária Terézia

ber 11-én foglalta el székhelyét. A rozsnyói egyházmegye első főpásztora, mivel Galgóczy János meghalt, mielőtt egyházmegyéje kormányzását átvehette volna, Révay Antal lett. Az első besztercebányai püspökké a királyi kegy Berchtold Ferencet tette.

Az esztergomi főegyházmegye megnyirbálása nem jelentette az esztergomi egyháztartomány területének csökkenését, hiszen az új püspökségek egyaránt az esztergomi érsek alárendeltjei (szuffragáneusai) lett. Sőt miután az új görög katolikus püspökségek felsőbb egyházi felügyeletét az ország prímási kapták meg, a prímási tartomány bővüléséről beszélhetünk.

Az esztergomi érseknek, mint a magyar hierarchia fejének helyzete a világi reprezentáció terén is erősödött a korszakban. Régi méltóságai mellett ugyanis elismerésre került hercegi címe. III. Károly, az akkori érsek Keresztély

5. A pozsonyi prímási palota

Ágost bíboros kérésére, a mindenkor esztergomi érseket mint Magyarország prímását – tekintettel született pápai oldalköveti és magyar királyi legfőbb titkos kancellári méltóságára – 1714. december 9-én a Szent Római Birodalom hercegi rangjára emelte. A király hangsúlyozta, hogy ezzel nemcsak a kérelmező sokoldalú szolgálatait akarta jutalmazni, hanem egyben emelni óhajtotta „az esztergomi érsekség méltóságát és gyarapítani ma-

gyar népe dicsőségét”. Az 1712–1715-ös országgyűlés a megtiszteltetést a 3. tc.-ben örökítette meg.

Az aktussal tulajdonképpen egy hosszabb folyamat zárult le. Pázmány Péter szerint ugyanis az esztergomi érsekek már Luxemburgi Zsigmondtól hercegi címet kaptak. Híveik, alattvalóik, olyakor állami szervek, például a királyi kamara már végig a 17. században hercegi megszólítással – *Celsissime Princeps* – illették leveleikben Pázmányt és utódait.

c) A székesfehérvári és a szombathelyi püspökség megalapítása

A Dunántúlon Mária Terézia 1777-ben két új püspökséget szervezett. 1777. február 17-én elrendelte a székesfehérvári és a szombathelyi római katolikus püspökségek felállítását. VI. Pius már júliusban jóváhagyta az uralkodói aktust.

A királynői végzés és a pápai alapítóbulia a székesfehérvári püspök joghatósága alá rendelte a veszprémi egyházmegyének egész keleti részét, mely Veszprém megye határától a Dunáig terjedt Buda főváros kivételével. Buda néhány környékbeli plébániával együtt az esztergomi érsek joghatósága alá került. Az egyházmegye, melynek első püspöke Sélyei Nagy Ignác (1777–1789) lett, magában foglalta egész Fejér vármegyét, a régi Pilis megye nagy részét, valamint a Csepel-szigetet.

A szombathelyi püspökséget a győri, a veszprémi és a zágrábi egyházmegye részeiből alakította ki Mária Terézia. Az új egyházmegyéhez tartozott Vas megye a győri egyházmegyéből, Zala vármegye nyugati része a veszprémi egyházmegyéből és ugyanezen vármegye Mura melletti része a zágrábi egyházmegyéből. A Muraköz továbbra is a zágrábi egyházmegye területének kiegészítő része maradt. Szily János (1777–1799), első szombathelyi püspök maradandó emléket állított magának nemcsak az egyházmegye berendezésének megteremtésével, hanem a szombathelyi székesegyház, püspöki palota és szeminárium felépítésével, valamint egyházmegyéjében számos templom létesítésével.

6. A szombathelyi székesegyház

II.

Az apostoli király abszolutista államegyháza

Az episzkopalizmussal ellentétben, mely arra törekedett, hogy a Szentszék jogkörének csökkentésével az érsekek és püspökök egyházi hatalmát növelje, a világi fennhatóság alatt álló államok uralkodói mind a püspökök, mind a pápa, tehát az egyetemes egyház rovására az állam jogait igyekeztek messzemenően kibővíteni. Az egyházat a mindenható állam érdekeinek minél engedelmesebb kiszolgálójává akarták tenni. A 18. század abszolutisztikusan uralkodó világi fejedelmek a szekuláris eszmerendszerek (másképpen, remek önreklámmal „felvilágosodás”) hatására magukat az állam „első szolgáinak” tekintették. Felismerték, hogy a közjóval leginkább szembenálló feudális rendi kiváltságokat (például adómentesség, helyi vagy rendi immunitás) csökkenteni kell vagy eltörölni, a mezőgazdaság, az ipar, a közegészségügy és az oktatás terén reformokat szükséges bevezetni, mert csak ezek segítségével tudják rohamosan növekvő népességű országaikat eredményesen irányítani.

I. A TEREZIÁNUS EGYHÁZPOLITIKA

Magyarországon már I. Lipót (1657–1705) és III. Károly egyházpolitikája sem nélkülözött bizonyos abszolutisztikus elemeket. Utóbbi egyik fő beavatkozása az egyházi életbe a plébánosok pénztára, a *Cassa Parochorum* 1733. évi felállítása volt. A pozsonyi székhelyű pénztárba a királyi kincstár évi 16 000 forintot fizetett, s ide folytak be a pécsváradi és a szentgotthárdi apát-ság jövedelmei is. Az uralkodó e mellett évi rendszerességgel a nagyjavadalmas főpapokat is bizonyos összeg befizetésére kötelezte. A *Cassa Parochorum*-ból központilag támogatták a szegényebb plébániák, templomok és iskolák építését és fenntartását, a plébánosi és tanítói fizetések kiegészítését.

A szekuláris szellemű, kvázi államegyházi rendszer kiépítésére a kísérletek Mária Terézia uralkodása idején kezdődtek el. A személy sze-

rint mélyen vallásos, ambiciózus királynő államegyházi rendszere kidolgozásában, az ennek megvalósítását szolgáló rendeletek előkészítésében több magas beosztású alattvalója működött közre. Így háziiorvosa, a jezsuitaellenes Gerhard van Swieten, a janzenizmussal rokonszenvező gyóntatója, Ignaz Müller apát, a természet jogász Karl Anton von Martini és Ambros von Stock kanonok, később segédpüspök. A teréziánus törekvések és reformok legfőbb mozgatója, az „észjogra” alapozott államegyházi rendszer igazi megteremtője, a hidegen számító hatalompolitikus, Wenzel Anton von Kaunitz gróf volt.

7. Szent István kora újkori ábrázolása

Kaunitz egy ideig Lombardiában működött. Az itt szerzett tapasztalatokat felhasználta Mária Terézia mellett is.

Mindemellett speciálisan magyar viszonylatban az abszolutista tendenciák elmélyítésére kiváló alapot szolgáltatott a magyar királyi főkegyuraságnak a késő középkortól fogva meghatározó jelentőségű – ismerős – jogintézménye. A főkegyúri jog, mint tudjuk, a magyar uralkodóknak az egyháztól nyert különleges és személyes joga, melynél fogva az egyházi kinevezéseknél és az egyházak ügynevezett világi vonatkozású ügyeiben a magyar király nem csupán az államfőket egyébként is megillető főfelügyeleti jogokkal bír, hanem egészen kiváltságos, kifejezetten egyházhatalmi jogkörrel is rendelkezik. Utóbbi más királyokat (hacsak ezt a jogot a Szentszéktől meg nem kapták) nem illetett meg.

A főkegyúri jog tartalma már ekkor igen bő és változatos volt. Kiterjedt az egyház szervezésére és a püspökök kinevezésére, de a főkegyúr nevezte ki az apátokat (a szerzetesrendekben választás után), 1772-től a kanonokokat,

továbbá a címzetes és a választott püspököket, címzetes apátokat is, és ő adományozta ezek javadalmait stb. A 18. századi érseki, püspöki kinevezések a gyakorlatban úgy történetek, hogy az uralkodó felhívására rendszerint a Helytartótanács Egyházi Bizottsága javasolt három jelöltet. Az udvari Magyar Kancellária kikérte a prímás véleményét (ha a prímási szék nem volt üresedésben). Az uralkodó a döntés előtt az 1760-as évektől kezdve meghallgatta az Államtanács állásfoglalását is. A királyi döntés után a Kancellária kiállította az adományozó diplomát, amelyért az elnyert egyházmegye évi jövedelmének egyharmadát kellett megfizetni. A kinevezett püspököt ezután felterjesztették az Apostoli Szentszékhöz pápai megerősítésre. A megerősítő bullákért – éppúgy, mint minden engedélyért, felmentésért – bizonyos összegű taxát kellett a pápai udvarba küldeni. Ez után kerülhetett sor az új püspök felszentelésére és teljes körű beiktatására hivatalában.

A főkegyúri jog kialakulásának története igen változatos. Ez a jog Hartvik győri püspöknek Szent Istvánról szóló és Könyves Kálmán (1095–1116) király megbízásából készített életrajzára vezethető vissza. Hartvik írása szerint Szilveszter pápa Szent István királynak a térítői felhatalmazás jelképeként a koronával együtt apostoli keresztet is küldött (amely később, III. Béla idején nyerte el kettős alakját), és megbízta, hogy Isten kegyelmével a magyar egyházakat megszervezze. Ebben a Hartvik-féle elbeszélésben jelentkezik csírájában először az a felfogás, hogy a pápa a magyar királynak különleges kiváltságokat adott, felruházva őt az apostoli oldalkövet (*legatus a latere*) méltóságával. A legújabb történeti kutatások szerint Szent István semmiféle ilyen különleges megbízatást nem kapott, de nem is volt erre szüksége, hiszen az investitúraharcig a középkori jogfelfogás a királyt „*quasi sacerdos*”-nak (bizonyos mértékben papi méltósággal rendelkező személynek) és „*vicarius Christi*”-nek (Krisztus helyettesének) tekintette, ezért a közfelfogás szerint maga a királyi méltóság jogosította fel az uralkodót a térítésre és egyházszerkezésre. A király, így Szent István is koronával (melyet ő a pápától kapott) szerezte meg azt a jogot, hogy egyházmegyéket, apátságokat alapítson, főpapokat nevezzen ki, egyházi törvényeket hozzon és kiváltságokat osztogasson. Amikor azonban a cluny-i felfogás és a Gergely-féle reform győzött és általánosan elfogadottá lett, a világi uralkodót nem tekintették többé „*quasi sacerdos*”-nak és „*vicarius Christi*”-nek, hanem csak az egyház laikus tagjának, akinek már nincs joga a főpapok kinevezéséhez. A magyar királyok viszont, Európában egyedülálló módon szinte mindvégig igazolni akarták egyházszervező és főpapkinevező jogukat. Hartvik elbeszélésére támaszkodva fejlődött ki a magyar király főkegyúri jogának elmélete és az erre épülő joggyakorlat. A főkegyúri jogokat a középkorban leginkább Károly Róbert, Zsigmond és Mátyás király gyakorolták. A főkegyúri jog teljes rendszerét Werbőczy dolgozta ki és fogadtatta el.

Az elméletet a 17. században az úgynevezett Szilveszter-bullával is igyekeztek alátámasztani. Ebben a hamisítványban az áll, hogy II. Szilveszter pápa István királynak királyi diadémot és nevet adományozott, visszaadta neki a Szentszéknél felajánlott országot és felhatalmazta, hogy maga előtt keresztet vitethet és a helyi egyházat irányíthatja. Ennek a bullának csak a másolata került elő, az eredeti példány azonban nem. Ez érthető, mert a bulla szövegét Marnavics Tomkó János találta ki az 1630-as években, Marnavics, hogy a bullák hamisításáért járó büntetést elkerülje, nem bullát hamisított, hanem csak annak másolatát. Azzal kapcsolatban, hogy a történelem folyamán hogyan bővült a főkegyúri jog, kiemelhetjük, hogy királyaink a püspöki címek adományozása mellett, ugyancsak főkegyúri jogaikra hivatkozva, századokon keresztül kitüntetésként adományozták egyes papoknak az egykori szerzetes középjavadalmak címeit (címzetes apát, prépost) is. Ezek a címzetes apátok és prépostok viselhették a főpapi jelvényeket és az országgyűlés alsó tábláján részt vehettek. A főkegyúri jog fokozatos bővülésével alakult ki a 17. században az apostoli királyság ideája, amely szerint a mindenkori magyar királyt ugyanolyan apostoli jogok illetnek meg, mint Szent Istvánt. Az apostoli királyság eszméjére támaszkodva a következő században az uralkodó elit már azt hangoztatta, hogy a pápa joghatósága Magyarországra nem terjed ki, mert II. Szilveszter a püspökök megerősítésének a jogán kívül minden egyéb jogot Szent Istvánra és utódaira ruházott. Róma hiába tiltakozott és hiába hangoztatta, hogy a Szentszék ilyen jogokat nem adományozott, uralkodóink e jogok állandó bővítésére törekedtek. Ezen az úton haladt Mária Terézia is, különösen akkor, amikor XIV. Benedek pápa 1748-ban megengedte, hogy magyar királyként a bíborosi méltóságra terjeszthessen elő (nominálhasson) általa érdemesnek tartott egyháziakat, illetve hogy felvegye az apostoli királyi címet. Utóbbira szintén hosszas diplomáciai tárgyalásokat követően került sor, 1758-ban.

Mária Terézia uralkodása idején a királyi főkegyúri jog elméletét Kollár Ádám (Adam Kollar) udvari könyvtárigazgató próbálta tudományosan megalapozni a *Historia diplomatica iuris patronatus* című, Werbőczy *Hármaskönyvére* és a Szilveszter-bullára hivatkozó művében, melyet 1762-ben adott ki. Alig hagyta el Kollár munkája a nyomdát, 1763-ban Johann Hontheim trieri segédpüspök Febronius álnéven megjelentette a *De statu Ecclesiae et legitima potestate Romani pontificis...* című művét. Hontheim munkáját az abszolutista államhatalom hívei előszeretettel idézték, mert eszméi jogcímet adtak arra, hogy országaikban a pápai hatalmat még jobban visszaszorítsák és az egyház fölé hatalmukat minden téren kiterjesszék. Annak érdekében, hogy Hontheim gondolatait a magyar rendekkel is megismertessék, Kollárral megírtatták a *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae* című könyvet, mely a királyi hatalom korlátlan volta, a papi rend és a nemesség megadóztatása mellett szállt síkra. Kollár a *iura circa sacra* (a szent dolgokkal kapcsolatos jogok), a külső vagy külső és belső, vegyes egyházi ügyekre vonatkozó jogok egyedüli forrásának azt az isteni felhatalmazást tekintette, melyet az Úr a trónnal együtt ad a földi uralkodónak. A külső egyházi ügyek (például az egyházi

szolgáltatban álló személyekkel és dolgokkal, egyházi vagyonszerzései és kezelései kapcsolatos ügyek), valamint a vegyes, mind az egyház, mind az állam hatáskörébe tartozó ügyek (például házasság, oktatás stb.) nézete szerint olyan felségjogok, melyek egyetlen forrása az Istentől nyert királyi hatalom.

Mária Terézia már uralkodása első felében néhány vallási jellegű rendeletéhez még igyekezett megszerezni a Szentszék jóváhagyását (például 1754-ben pápai engedéllyel csökkentette a kötelező ünnepek számát) és nem hajtott végre radikálisabb egyházi reformokat. A legfőbb államhatalmi szervek, első sorban az Államtanács az 1760-as évek elejétől kezdve kezdtek a királynő nevében egyre nyíltabban és önállóbban beavatkozni a magyar egyház belső életébe.

Bár az 1764. július 17-re összehívott országgyűlés felháborodással fogadta Kollár publikációit, mert azokat az egész magyar rendi alkotmányra nézve veszélyesnek tartotta, a tiltakozás nem változtatta meg a királynő és tanácsadóinak álláspontját. Az egyház életébe mélyebben beavatkozó rendeletek még nyomatékossabbá váltak az uralkodó leendő vejének, Ferdinánd pármai hercegnek 1768. évi kiközösítése után. Az egyházi ügyek rendezésére és intézésére a cseh-osztrák udvari kancellárián belül 1769-ben felállított egyházügyi osztály (*Consensus in publico-ecclesiasticis*) egymás után adta ki az egyházat és államot közösen érintő határozatokat.

Az 1771-ben kibocsátott úgynevezett amortizációs, holtkézi törvény (*lex amortisationis*, *Amortisationsgesetz*) radikálisan korlátozta az egyház vagyonszerzési képességét. Ilyen fajta törvényeket más országokban is érvénybe léptettek. Ezen törvények igazolására arra szoktak hivatkozni, hogy az egyház keze holt kéz (*manus mortua*), mert az egyház kezébe, birtokába jutott vagyon a közösség, a forgalom számára elveszett, amortizálódott.

Az uralkodónő az egyházi életet befolyásoló egyéb rendeleteivel (1.) meghatározta a szerzetesek maximális létszámát; (2.) kimondta, hogy a szerzetesnövendékek 24 éves koruk előtt nem tehetnek ünnepélyes fogadalmat; (3.) csökkentette a körmenetek, búcsújárások számát; (4.) megszüntette a templomok menedékjogát (*asylum*); (5.) ellenőrzés alá vonta a közoktatást és a papképzést. (6.) Főleg fináncpolitikai okokból évekig nem töltött be több püspöki széket; (7.) felújította és gyakorolta a királyi tetszvényjogot (*placetum*

regium); (8.) a főpapoktól számadást követelt (9.) s meghatározta, mennyit kötelesek a *Cassa Parochorum*ba – 1769-től jövedelmük 10 %-át – és az új püspökségek javára fizetni; (10.) az egyházi pénzalapokat (alapítványokat) állami felügyelet alá helyezte. Bár felismerte, hogy a lelkipásztori szervezet fejlesztését, új plébániák létesítését az államérdek is megkívánja, az egyházi vagyon átstrukturálására, mely lehetővé tette volna a lelkipásztori szervezet alapos fejlesztését, nem vállalkozott.

A királynő egyházpolitikai intézkedései közül nem egy az egyház javát is szolgálta (például az egyházmegyek átszervezése, a felsőfokú teológiai oktatás reformja stb.). Ezeknél legfeljebb az volt kifogásolható, hogy előzőleg nem nagyon kérte a Szentszék hozzájárulását. Az egyházi javadalmak egyházi célra történő megadóztatásánál egyenesen deklarálta, hogy a Szentszék jóváhagyására nincs szüksége.

2. A JOZEFINIZMUS

Mária Terézia az egyház feletti gyámkodás közepette – amennyire lehetséges volt – igyekezett elkerülni a Szentszékkal a nyílt konfrontációt. Fia, II. József (1780–1790) már egyáltalán nem volt tekintettel a pápaság jogaira. A kvázi államegyházi rendszert a maga teljességében ő építette ki. Minden személyes vallásossága ellenére az egyházban csak az állam céljait szolgáló eszközt látott. A pápaság hatalmát csak a hit és az erkölcs területére akarta visszaszorítani. A róla elnevezett jozefinizmus legfőbb és

8. II. József

végző célja a szekuláris elvek mentén modernizált, a hatalomgyakorlásban senki és semmi által nem korlátozott állam létrehozása és ennek érdekében az egyháznak eszközként történő felhasználása volt.

József már 1765-ben császár lett, 1780-ban pedig Ausztria különféle tartományainak feje, magyar, illetve cseh és lombard király. Az államról kialakított elképzelése leginkább a Hugo Grotius által megfogalmazott természetjogban gyökerezett. A laza Habsburg-birodalomból szigorúan központosított, szilárd összbiradalmat kívánt teremteni. Terve megvalósítása érdekében nem vette figyelembe sem az egyház, sem birodalma népeinek történelmi jogait, és azokat a korszerű eszmékkel átitatott rendeleteket, amelyeket alkalmasnak látott célja elérésére, rákényszerítette népeire. Hogy céljainak elérésében semmiféle alkotmány ne korlátozza, mint tudjuk, visszautasította a magyar, a cseh a lombard koronázást.

9. Szekularizált szerzetestemplom

a) II. József rendeletei

Egy évtizedes uralkodása alatt több mint hatezer (6206) rendeletet bocsátott ki azzal a céllal, hogy az egyház beleszólási jogát a vegyes (az egyházhoz és államhoz is tartozó) ügyekben kikapcsolja, az egyházat csupán a szentségek kiszolgáltatására, a belső egyházi ügyek intézésére és az abszolutista állam kiszolgálására szorítsa.

Dekrétumai gyorsan követték egymást. Már 1767-ben mint császár uralkodói engedélyhez kötötte a pápai bullák kihirdetését, amit Magyarország számára 1781-ben ismételtelen elrendelt: „Kétségtelen, hogy minden Rómából, az Apostoli

Széktől eredő bulla, bréve és más rendelet hatással lehet az állami ügyekre, ezért... azok szövege ezentúl előzetesen terjesztessék elénk, királyi tetszésünk és jóváhagyásunk kieszközlése végett” – írta. Mint Ausztria főhercege a püs-

pöki rendeletekre is kiterjesztette a placétumot. A püspököknek és szerzetesrendeknek megtiltotta az érintkezést Rómával, illetve a külföldi főelöljárókkal. A házasságot polgári jellegű szerződésnek nyilvánította, jogrendszerét módosította, megszüntette a harmad- és negyedfokú vérrokonsági akadályt, és a püspököket kötelezte, hogy a házassági akadályok alól a Szentszék helyett felmentést adjanak. Indoklása szerint ezzel – és egyéb rendeleteivel – a püspökök ősi joghatóságát állította helyre, melyet a pápaság a gregorianizmus kora óta elvont.

A szerzetesrendekre vonatkozó 1782. évi szekularizációs rendelethez – melyet 1783-ban és 1786-ban még két másik követett – feloszlatta azoknak a férfi és női rendeknek kolostorait, melyek tagjai nem foglalkoztak oktatással, lelkipásztorkodással, betegápolással vagy a tudományok művelésével. Ugyanakkor a társadalmilag hasznosnak ítélt rendek házai közül is bezáratta azokat, amelyek működését kevésbé ítélte hasznosnak, illetve szűkebb területen több is volt belőlük. A megszüntetett – kamalduli, karthauzi, trinitárius, pálos stb. – kolostorok közül 140 magyar volt (134 férfi és 6 – nagyjából klarissza – apácázárda és ezeknek 1484 férfi- illetve 190 női szerzetese). Ausztriában 2165 kolostorból 1425-öt és ezen felül néhány apátságot hagyott meg. Magyarországon megmaradt 81 ferences, 25 piarista, 11 minorita, kapucinus és irgalmas, 3-3 domonkos és szervita, 1-1 ágostonos és karmelita kolostor. Az eltörölt rendek tagjai, ha munkaképtelenek voltak, kisebb állami nyugdíjat kaptak, ha még jó erőben voltak, egyházmegyei szolgálatba álltak.

A feloszlalt rendek vagyonát az úgynevezett Vallásalapban (*Fundus Religiosus*) egyesítette. Az 1782-ben felállított alap – amely magába olvasztotta *Cassa Parochorum*ot is – jövedelmét elsősorban új plébániák létesítésére, a világi papságnak mint államfenntartó rétegnek megerősítésére fordította. (A sajátos jogi helyzetű, a világi kezelés ellenére szigorúan egyházi célokra hasznosított Vallásalap birtokállománya ekkor 200 000 hold volt.) Uralkodása alatt 1789-ig a plébániák száma 3578-ról 4789-re emelkedett. Ausztriában is sok új plébániát alapított, egyedül Bécsben 31-et. Ezen kívül Magyarországon még 300 új plébániát akart létesíteni. Az Ausztriában és Morvaországban tervbe vett plébániák száma 800 volt.

Az istentiszteletek rendjét a legapróbb részletekig rendeletekkel szabályozta (például megállapította a gyertyák számát, a prédikációk időtartamát stb.). Ezért nevezte el II. Frigyes porosz király „a Római Szent Birodalom fősekresztésének”. Betiltotta a körmeneteket (az úrnapit kivéve) és a búcsújárásokat. Számos, a céhszervezettel kapcsolatos vallási egyesületet, arra hivatkozva, hogy azok babonások és fanatikusok, feloszlatozott.

Az egyik legkomolyabb beavatkozást az egyházi életbe az egyházmegyei szemináriumok bezárásával és a helyükbe felállított generális, központi szemináriumokkal gyakorolta. Ezek szabályzatának elkészítését a szabadgondolkodású Stefan Rautenstrauch apátra bízta. Az általa kidolgozott tanulmányi rend a következőket írta elő: „A skolasztikát és a jezsuita kazuisztikát száműzni, a polemikát szelídíteni kell, a kinyilatkoztatást a természethez és az ész követelményeihez kell igazítani, az egyházjogot nem a dekretáliák, hanem egy jobb, szabadabb rendszer szerint kell előadni.” Az egyháztörténelmet egy protestáns szerző kézikönyvéből akarták tanítani, de Matthias Dannenmayer helyébe tett munkája (*Institutiones historiae ecclesiasticae*, Bécs 1788) sem volt sokkal különb.

Központi szemináriumok létesültek Bécsben, Páviában és Löwenben, fiók-semináriumok pedig Olmützben, Grácban, Prágában, Innsbruckban és Luxemburgban. Magyarországon 1784-ben az egyetemet Budáról Pestre helyezte, ugyanakkor a megszüntetett egyházmegyei szemináriumok helyébe három generális szemináriumot állított föl Pozsonyban, Egerben és Zágrában. 1786-ban az egri és a zágrábi szemináriumot egyesítette és a pesti egyetem mellé helyezte. A szemináriumokban világias gondolkodású, nem egyszer hitetlen tanárok végezték a klerikusok tudományos és aszketikus kiképzését. A professzoroknak, akik közül több eretnokségeket hirdetett és kritikával illette a cölibátust, a gyakori áldozás gyakorlatát és Mária szeplőtelen fogantatásának tanát, a Bécsben jóváhagyott tankönyvekből kellett tanítaniuk, melyek racionalista, janzenista és jozefinista szelleműek voltak.

Minden szempontból pozitíven kell értékelnünk a protestánsok és a nem egyesült görögök (görögkeletiek) javára 1781. októberi 25-én kibocsátott türelmi rendeletét (*Edictum Tolerantiae*). Ez szabad vallásgyakorlatot engedélyezett számukra; megfelelő anyagi feltételek esetén minden olyan

helységben, ahol 100, később 50 családjuk élt, megengedte a templomépítést, valamint pap és tanító tartását; kivonta őket a katolikus püspök felügyelete alól; megengedte nekik minden állami hivatal betöltését. Vegyes házasság esetén úgy rendelkezett, hogy ha az apa katolikus, minden gyermek az ő vallását követi, ha protestáns, csak fiai követik az apa vallását. A protestánsokat felmentette a katolikus papnak fizetendő illeték, stóla alól, a protestáns mestereket pedig a részvétel alól a körmenetekben. (A rendelet teljes szövegét a fejezet végén olvashatjuk.) A türelmi rendelettel a katolikus egyház kétségkívül elvesztette monopolhelyzetét, ugyanakkor továbbra is privilegizált felekezet maradt.

b) Az uralkodó rendeleteinek fogadtatása, hatása

Míg az állami gyámkördáshoz hozzászókött osztrák, cseh püspökök nagy része beletörökött az önkényes rendelkezésekbe, addig Batthyány József magyar hercegprímás és Christoph Anton Migazzi bécsi hercegek annál erőteljesebben emelte föl szavát az erőszakos beavatkozás ellen. A magyar hierarchia az ország török alóli felszabadítása után mutatott feltétlen és szinte egyöntetű lojalitása végképp a múlté lett.

Maga a VI. Pius pápa is megkísérlete, hogy önmérsékletre vegye rá a császárt. Ennek érdekében 1782. február 27-én egyszerű kísérettel Bécsbe indult („fordított Canossa-járás”), ahová március 22-én érke-

10. A fordított Canossa-járás

Maga a VI. Pius pápa is megkísérlete, hogy önmérsékletre vegye rá a császárt. Ennek érdekében 1782. február 27-én egyszerű kísérettel Bécsbe indult („fordított Canossa-járás”), ahová március 22-én érke-

zett. Jóllehet II. József a pápának kijáró tisztelettel fogadta VI. Piust, lényeges engedményt nem tett. A császár 1783 végén váratlanul viszonzta a pápa látogatását. Mivel a pápa a püspöki székek betöltésével kapcsolatban nem volt hajlandó teljesíteni II. József kívánságát, a császár ingerültségében a skizma lehetőségét latolgatta. Ettől a gondolattól Spanyolország szentszéki nagykövete térítette el. II. József mégsem hagyta el eredmény nélkül Rómát, mert VI. Pius átengedte neki a milánói egyháztartomány főpapi székeinek betöltését.

A kalapos király politikája, elsősorban politikai okokból egyre hevesebb ellenállást váltott ki a magyar nemességből. De még a magyaroknál is hevesebben tiltakoztak a belgák, élükön Heinrich Johann Ferdinand Graf von Frankenberg mechelni érsekkel. A vallón–flamand ellenállása végül fegyveres felkelésben robbant ki. 1790. január 10-én a belga rendi gyűlés Brüsszelben kimondta Belgium függetlenné válását Ausztriától és az ország kilépését a *Sacrum Imperium Romanum* kötelékéből.

A császárt ezen kívül még több kudarc is érte, amelyek hatására élete végén kénytelen volt elismerni tervei meghíúsulását. E felismerés hatására halálos ágyán – türelmi rendelete, a jobbágyoknak szabad költözést és mozgást biztosító rendelete, valamint a papi javadalmazásra vonatkozó, lényegében a katolikus alsópapság anyagi helyzetén javító rendelete kivételével – valamenynyirendeletét visszavonta.

A jozefinista rendszer túlélte II. Józsefet. Utóda II. Lipót (1790–1792) valamit enyhített rajta, mert eltörölte a generális szemináriumokat, megengedte az egyházmegyeiek megnyitását, engedélyezte továbbá az egyházi peres ügyekben a pápai Kúriához történő fellebbezést, s hogy a püspökök pénzt utaltathassanak Rómába. Egyházpolitikai szempontból érdemi változás nem történt. A II. József által bevezetett és terjesztett jozefinista szellem, a királyi hatalommal és a főkegyúri jogokkal kapcsolatos felfogás és az állandó törekvés annak kiterjesztésére, mint látni fogjuk, döntő módon határozta meg a bécsi udvar egyházpolitikáját.

FORRÁS

II. József türelmi rendelete, 1781. október 25.

A Királyi Helytartótanácsnak. II. József stb. Főtisztelendő és méltóságos stb.

Mivelhogy meg vagyunk győződve arról, hogy minden kényszer, amely az emberek lelkiismeretére erőszakkal hat, mindennél ártalmasabb, ezzel szemben az olyan helyes türelem, amelyet a keresztényi szeretet javall, mind a vallásra, mind az államra igen nagy haszon forrása, elhatároztuk, hogy e türelmet valamennyi császári és királyi örökös tartományunkban bizonyos törvényekkel erősítjük meg.

Ámde mivel ez a mi királyi gondoskodásunk Magyarországot s a hozzá csatolt tartományokat annál is inkább megilleti, miután ott ez idő szerint nem katolikus hitű lakosok, nevezetesen mind az ágostai, mind a helvét hitvallást vallók, valamint a görög szertartású nem egyesültek – amazok az ország külön, rájuk vonatkozó törvényeinek, emezek pedig királyi kiváltságoknak védelme alatt – élnek, éppen ezért kegyesen úgy akarjuk, hogy ugyanazon törvények és kiváltságok érintetlenül hagyásával, melyek a fent említett nem katolikusok javára eddig kiadattak, s akár a vallásuk nyilvános gyakorlatát, akár polgári jogait és kiváltságait illetően rájuk is érvényesek, és melyekre tekintettel kevéssel lentebb, több kegyelmes királyi elhatározásunkat bővebben is ki fogunk fejteni, ugyanazon Magyarország és kapcsolt tartományai többi kerületében, a szabad és királyi városokban s a községekben, mindenütt, ahol csak a nem katolikusokat akár a törvények, akár a kiváltságok vallásuk nyilvános gyakorlásától és más polgári jogok előnyeitől eltiltják, ugyanazon igaz keresztényi türelmet kell bevezetni és megszilárdítani, mégpedig ugyanolyan módon, ahogyan az a többi császári és királyi örökös tartományunkban megvan, s amely türelem a következő pontokból áll.

1. Minden nem katolikusnak, a helvét és az ágostai hitvallásúaknak éppúgy, mint a görög szertartású nem egyesülteknek, mindazon helységeken, melyekben a nyilvános vallásgyakorlat az ország törvényei avagy a kegyesen kiadott kiváltságok s az e rendeletet megelőzően megjelent királyi közérvényű elhatározások alapján nem illette meg őket, mint fentebb már érintettük, a magán vallásgyakorlatot – tekintet nélkül arra, hogy az adott helyen az valaha is szokásban volt-e vagy sem – kegyesen engedélyezzük.

2. Ezt a magán vallásgyakorlatot nem szabad abban a korlátozott értelemben felfogni, ahogyan azt eddig Magyarországon értelmezték, hanem úgy akarjuk, hogy az ágostai és helvét hitvallásúaknak, valamint a görög szertartású nem egyesülteknek minden olyan, nyilvános vallásgyakorlattal nem bíró helyen, ahol van száz nem katolikus család, s van elegendő, törvényes úton biztosított fedezetük imaházak, lelkészlakok, tanítólakások építésére, s ahol a lelkészek és a tanítók megfelelő ellátásáról gondoskodni képesek anélkül, hogy a szolgáltató népet ezekkel az adókkal túlságosan megterhelnék avagy a reá háramló állami adóterhek viselése tekintetében meggyengítenék, legyen szabad ugyanazon nem katolikusoknak, vagyis

az ágostai és a helvét hitvallásúaknak, avagy a görög szertartású nem egyesülteknek magán imaházakat oly módon felépíteni, hogy ezeknek se tornyuk, se harangjuk, se közútról nyíló bejáratuk – olyan, mint a nyilvános templomoknak van – ne legyen; viszont mind e helyeken, mind pedig e településeken kívül szabadon meg kell nekik engedni még azt is, hogy lelkészeket és tanítókat alkalmazzanak, a számukra szükséges épületeket felépíthessék, s ennek megfelelően nemcsak ezekben a magán imaházakban végezhessek el minden vallási gyakorlatukat, de elláthassák betegeiket is. Továbbá

3. kegyesen elhatároztuk, hogy valamennyi örökös királyságunkban és tartományunkban, tehát e Magyar Királyságunkban s a hozzá csatolt tartományokban, valamint azokban a tartományokban és helyeken, ahol ugyanazon nem katolikusok közhivatalok, akadémiái méltóságok, polgárjog, lakhatási és hivatalviselési jog, javak birtoklási joga, polgári telekvásárlási jog betöltésére, illetve gyakorlására az ország törvényei vagy az e tárgyban kiadott kiváltságok alapján – mint jelesen a dalmát, a horvát és a szlavón királyságokban, sok szabad és királyi városban és kiváltságos községekben – vallásuk miatt képtelenek voltak, a továbbiakban e képességet minden időben, esetről esetre, e tekintetben minden nehézség támasztása nélkül, felmentés útján, császári és királyi kegyünk és kegyelmünk folytán meg kell nekik adni; a többi vármegyében és városban pedig a közhivatalok odaítélése tekintetében általános érvénnyel mellőzni kell a vallási különbség szempontját, és kizárólag az érdemeket, a tehetséget s a becsületes és keresztényi életet kell mérlegelni.

4. Úgy véljük, hogy az igaz keresztényi türelem megerősítéséhez az is hozzátartozik, hogy az ágostai és a helvét hitvallásúak ne legyenek kötelesek másként esküdni, csakis azon esküforma szerint, amely vallásuk hitelveinek megfelel. Továbbá, ugyane megfontolásból.

5. nem szabad egyetlen nem katolikus sem arra kényszeríteni, hogy a katolikusok istentiszteletén vagy szertartásain részt vegyen, még kevésbé szabad ilyen címen bárkit megbírságot, s ilyesmire nem kötelezhetnek senkit a céhek törvényei vagy határozatai sem.

6. Kegyelmesen úgy akarjuk, hogy a fentiekben kifejtett magán vallásgyakorlat és a keresztényi türelem határai semmiképp se sértsék – mint azt a fentebbi pontokban már érintettük – az országnak ama, szabályos úton keletkezett törvényeit, azokat a – gyakorlat által is megerősített – kiváltságokat s azokat a kegyesen kiadott, közérvényű királyi elhatározásokat, melyek a fent említett ágostai és helvét hitvallásúaknak s a görög szertartású nem egyesülteknek sok helyen megadják a szabad vallásgyakorlatot és egyéb engedményeket; ugyanakkor azt is akarjuk, hogy más részről az országnak azon törvényei és kiváltságai is érvényben maradjanak, melyek az uralkodó vallás javára szólnak, jelesen Dalmát-, Horvát- és Szlavónországban, sok szabad és királyi városban és községben a nyilvános vallásgyakorlat tilalma tekintetében; ugyanakkor a legkegyelmesebben azt is akarjuk, hogy a fent leírt magán vallásgyakorlatot is az igaz keresztényi türelem fentebb elmondott velejáróit kizárólag királyi kegy és kegyelem folytán, felmentés formájában az említett országokban és városokban is engedélyezzék abban az esetben, ha e törvények és kiváltságok amazokkal ellentétben állnának.

Ezek tehát azok a törvények, amelyek szerint kegyelmesen megparancsoljuk az igaz keresztényi türelem haladéktalan bevezetését és megszilárdítását valamennyi császári és királyi

örökös tartományban, így Magyarországon és a hozzá csatolt részekben is; és megparancsoljuk, hogy az előzőekben kinyilvánított kegyes elhatározásunk szolgálatában hagyják meg Hűségtek valamennyi főispánnak, hogy e törvényeket a gondjaikra bízott vármegyék legközelebbi nemesi megyegyűlésén hirdessék ki, s a megyei tisztségekre való jelölés alkalmával csakis a tisztas keresztény erkölcsöt vegyék számításba, mellőzve a valláskülönbség szempontját; ugyanígy adják tudtára Hűségtek ugyanezen elhatározásunkat – annak pontos megtartása céljából – valamennyi szabad és királyi városnak s az elkülönített portákkal rendelkező kerületeknek is; annak érdekében pedig, hogy mindaz, amit kegyesen elhatároztunk, mielőbb tudomására jusson mindenkinek, gondoskodjanak Hűségtek arról is, hogy jelen köriratunk közközlésen nyomattassék ki, s bárki által megvásárolható is legyen.

Miután pedig az ágostai és a helvét hitvallásúak, valamint a görög szertartású nem egyesültek sok közössége – a fentebbi királyi elhatározás előírásai szerint – az ilyen értelmű magán vallásgyakorlat engedélyezéséért Hűségtekhez fog fordulni, ugyanazon Hűségtekre méltóztatunk továbbra is átruházni azt a hatáskört, hogy ahol az elrendelendő és a nem katolikusok jelenlétében elvégzendő tüzetes vizsgálat alkalmával bebizonyosodik az, hogy a szóban forgó közösségnek megvan a kellő család száma, megvannak az anyagi lehetőségei mind az épületek felépítésére, mind pedig a lelkész és a tanító ellátására, az adózók szerfeletti megterhelése nélkül, akkor, az ügyben hozzánk intézendő külön felterjesztés nélkül engedélyezhessék a fentebbiekben szabályozott magán vallásgyakorlatot királyi kegyünk és kegyelmünk folytán; ha pedig az lenne Hűségtek véleménye, hogy az ilyen közösség kérelmét nem kell teljesíteni bármely indok folytán, akkor úgy akarjuk, hogy erről nyújtsanak be hozzánk további előterjesztést, valamennyi indítók felsorakoztatásával, hogy előbb egy újabb kegyes elhatározást bocsássunk ki az ügyben.

Mínthogy pedig mindkét hitvallást vallók igen sok panaszt hoztak elénk, mi pedig nem is homályosan azt tapasztaltuk, hogy a helyes mértéktől jó néhány kérdésben eltévelyedett a gyakorlat s egyre többször alkalmat adott jogos panaszukra, ami miatt azután mind a vallás megbecsülése, mind pedig az ország java kellő orvoslást kívánt meg ezekben az ügyekben, éppen ezért elhatároztuk, hogy mindazon felül, amit fentebb elrendeltünk az igaz keresztényi türelem módjával kapcsolatban, részleteiben még az alábbi engedményeket tesszük:

7. Mínthogy mind ez ideig a különböző vallásúak közti házasságok megkötése másként nem volt megengedett, csakis úgy, hogy ha a felek biztosíték-nyilatkozatot adtak arról, hogy mindkét nembeli gyermekeiket a római katolikus vallásban fogják nevelni, úgy döntöttünk, hogy a reverzálisok e gyakorlatát mostantól kezdve eltöröljük ugyan, ám egyidejűleg állandó szabályként előírjuk, hogy a különböző vallásúak házassága esetében akkor, ha az apa katolikus hitű, valamennyi gyermek – mind a fiúk, mind a lányok – a katolikus vallásban nevelendő, s ezt az uralkodó vallás előjogának és kiváltságának kell tekinteni. Ha viszont az anya katolikus, az apa nem az, akkor a gyermekek kövessék nemük szerint a szülőket a tekintetben, hogy milyen vallásban nevelődjenek.

8. Ha olyan házasságban, ahol mindkét fél ágostai vagy helvét hitvallású, bármelyik fél a szent római katolikus hitre tér át, avagy ha a halál által bontódik fel a házasság, s az életben

maradt fél a katolikus hitre tér, ugyanezt a szabályt kell betartani azoknak a gyermekeknek tekintetében, akik még kiskorúak; tehát, ha az apa tér át, valamennyi kiskorú gyermeke, nemre való tekintet nélkül, követi az apa vallását; ha pedig az anya tér át a katolikus hitre, akkor csak a saját neméhez tartozó kiskorú gyermekeit kell a katolikus vallásban nevelni. Egyébként a katolikusok semmiféle jogcímen nem követelhetik meg azt, hogy a nem katolikus szülőktől származó gyermekeket vagy árvákat a katolikus hitben nevelhessék.

9. Minthogy semmiképpen sem akarjuk azt, hogy a helvét hitvallásúakat, hitvallásuk ellenére zaklassák vagy éppen meg is büntessék a bábák által elvégezni szokott szükségkeresztség miatt, kegyesen megparancsoljuk, hogy a helyileg illetékes római katolikus egyházi vezetőket jelen kegyes elhatározásunk ez előírásáról tájékoztassák.

10. Általános érvénnyel megparancsoljuk, hogy a katolikus papok – ha nem hívják őket – ne tolakodjanak oda a nem katolikus betegekhez; ha azonban a beteg ezt kéri, akkor mind rokonai, mind a nem katolikus lelkészek ezt kötelesek megengedni; továbbá: legyen szabad a nem katolikus lelkészeknek a saját vallásukhoz tartozó rabokat nemcsak a börtönben meglátogatni – ahogyan az eddig is előírás volt –, hanem a halálos ítélet végrehajtásához is elkísérni; mindezt az ország valamennyi joghatóságának tudomására kell hozni, mégpedig azzal, hogy a legpontosabban tartsák is be.

11. Amint fentebb már kegyelmesen elhatároztuk azt, hogy a helvét és az ágostai hitvallásúaknak, valamint a görög szertartású nem egyesülteknek minden helységben, ahol nincs érvényben a nyilvános vallásgyakorlatuk, de elegendő az ott állandóan települt családok száma, s megvannak a szükséges anyagi feltételek is, meg kell engedni a magán vallásgyakorlatot, ebből magától értetődően következik, hogy hasonló esetben a saját vallású tanító felvételét is meg kell engedni. Ha pedig nem lenne saját vallású iskolájuk, s ilyen iskolát nem lennének képesek alapítani a családok csekély száma vagy az ilyen iskola fenntartásához szükséges anyagi erőforrások hiánya miatt, akkor úgy akarjuk, hogy a tetszésükre bízassék az, hogy gyermekeiket akár katolikus, akár bármely más valláshoz tartozó nem katolikus iskolákba küldhessék.

Egyébként ez alkalommal kegyesen meghagyjuk Hűségteknek, hogy miután mind az ágostai, mind a helvét hitvallásúaknak, de a görög szertartású nem egyesülteknek is minden, akár az országban, akár azon kívül levő alapítványáról pontos ismeretét kívánunk szerezni, kérjenek be ezekről Hűségtek megbízható tájékoztatást mind az ágostai, mind a helvét hitvallásúak, mind pedig a görög szertartású nem egyesültek bevonásával, folytassák le a szükséges vizsgálatokat ezekre vonatkozóan, s alázatosan előterjesztendő véleményükkel együtt terjesszék fel Hűségtek azokat haladéktalanul hozzánk; egyébiránt pedig továbbra is a legszigorúbban tilos mindenféle gyűjtés, akár nem katolikus diákok útján, akár pedig bármiféle más címen indítanak is azt; s ezt a továbbiakban is tiltásuk meg Hűségtek ugyanazon országos hatáskörű közhivatalok, valamint a joghatóságok útján; parancsolják meg nekik kerületenként, hogy e tekintetben kellő éberséget tanúsítsanak.

12. Minthogy a gyakran említett ágostai és helvét hitvallásúak arról panaszkodnak, hogy a Magyarországon és a hozzá csatolt tartományokban újonnan bevezetett iskolarendszer, melyet

az ő iskoláikra is kiterjesztettek, bizonyos módon sérti őket vallásszabadságukban, ezért kegyesen megparancsoljuk Hűségteknek, hogy hallgassanak meg egy-két magasabb képzettségű személyt az ágostai és a helvét hitvallásúak közül arra vonatkozóan, hogy ugyanazon tanulmányi rendszert hogyan lehetne ugyanazon protestánsok iskoláira alkalmazni vallásuk szabadságának megőrzése mellett; miután pedig megszerezték véleményüket, terjesszék fel azt hozzánk, hogy kibocsáthassuk új, kegyelmes elhatározásunkat.

13. Amint azt már a keresztény türelem megszilárdításáról szóló, fentebbi általános pontban meghatároztuk, hogy ti. valamennyi, a nem katolikusok javára hozott eddigi törvény, kiadott kiváltság és királyi elhatározás érvényben marad, ugyanúgy magától értetődik az is, hogy akinek birtokában közülük templomok vannak, azok használatában zavartalanul meg is kell hagyni őket, továbbá: sem istentiszteleteikben, sem vallásuk gyakorlatában semmiképpen sem gátolhatók; ha pedig esetleg tűzvész vagy rombadőlés következtében ezek a templomok elpusztulnának, a jövőben szabad legyen nekik ezek helyett fából vagy kőből újakat építeniük, miután megkapták erre Hűségtek engedélyét; csakis úgy azonban, hogy – amint arról a fenti általános pontban már szóltunk – az adózó népet nem szabad e költségek viseléséhez való hozzájárulással túlterhelni vagy meggyengíteni a reá háruló közadók viselése szempontjából. Nemkülönbön

14. kegyelmesen elhatároztuk, hogy ott, ahol az evangélikusoknak leányegyházai vannak, meg is maradjanak náluk, s ezeket semmiképpen se vegyék el tőlük; ugyancsak jóságosan megparancsoljuk, hogy azokat a leányegyházakat, melyek ez idő szerint a lelkészek kijárása szempontjából tilalom alá estek, s amelyek tekintetében kincstári pereket is indítottak, s e perek most is folynak, ugyanazon ágostai és helvét hitvallásúaknak vissza kell adni, a lelkészek kijárását a jövőben meg kell engedni, a folyamatban levő kincstári pereket pedig törölni kell; ebből kifolyólag e rendelkezésünket valamennyi helyi joghatósággal rendelkező római katolikus egyházi személlyel, továbbá valamennyi olyan világi joghatósággal, amelynek területén van ilyen, újabban vitássá tett leányegyház, hivatalos úton közölni kell.

15. A főrendek és a nemesek szokott lakóépületeiben levő imatermeket szabadon látogathatják a helybeli ágostai és helvét hitvallású lakosok s a szomszédos települések lakosai is, és ott saját vallásukat úgy gyakorolhatják, amint fentebb leírtuk a magán vallásgyakorlatot.

16. Minthogy a stólaszedés joga körül mindkét hitvallás követői panaszkodtak már, éppen ezért, hogy ezekben az ügyekben is megfelelő orvoslást alkalmazhassunk, kegyesen meghagyjuk Hűségteknek, hogy mielőbb nyújtsanak be hozzánk egy részletes tájékoztatást, saját véleményükkel együtt arról, hogy ez idő szerint általánosságban mi a helyzet a stólaszedés joga körül, és milyen szabályozásra lenne szükség; ennek érdekében pedig forduljanak Hűségtek az úgy előzményeihez, hogy ezáltal az ország törvényeit az ide vonatkozó kegyes királyi elhatározásokkal kombinálva, rendszerbe foglalt értekezést küldhessenek meg nekünk.

17. Minthogy eddig a római katolikus püspökök az egyházlátogatások alkalmával a keresztség kiszolgáltatása szempontjából az ágostai és a helvét hitvallású lelkészeket is meg szokták látogatni s az említett lelkészeket ellenőrzik is, utóbbiakat e vizsgálatok alól kegyesen felmentjük, egyidejűleg jóságosan megengedjük, hogy a szuperintendensek saját vallásuk

lelkészeit hivatalosan látogathassák azzal a kikötéssel, hogy e látogatások nem róhatnak újabb terheket az adózó népre, s nem szabad semmiféle gyűjtést sem kezdeményezni az adózók közt az ezzel kapcsolatos költségek fedezésére. Éppen ezért tudomásukra kell hozni, hogy szigorú büntetés vár rájuk, ha ilyen alkalmakkor bármit is kérnek, avagy csak elfogadni is merészelnek.

Továbbá: ha a fent említett szuperintendensek és az ágostai vagy a helvét hitvallású lelkészek gyűlést vagy zsinatot szándékoznának összehívni, elhatároztuk, hogy ezt – összhangban az 1715. évi 31. tc.-kel – olyan feltétellel engedélyezzük, hogy a tárgyalandó ügyeket, de minden egyes vitapontot is kötelesek legyenek nekünk előzetesen bejelenteni, ezután a tárgy ismeretében megtartható lesz a zsinat, mégpedig általunk kegyesen kijelölendő két királyi biztos jelenlétében, kik közül az egyik katolikus, a másik ugyanazon nem katolikus hitvallású legyen. Egyébként

18. az egész ország területén megváltoztathatatlan törvény legyen az, hogy senkire a vallása miatt – hacsak a polgári törvényeket és a jóságos királyi parancsokat meg nem szegi vagy a köznyugalmat háborító büntetést el nem követ – sem pénzbeli, sem testi büntetést ki ne róhassanak; éppen ezért a közhatóságok útján kegyesen el kell rendelni azt is, hogy a katolikusok gondosan tartózkodjanak a nem katolikusokkal szembeni gyalázkodásoktól és szidalmaktól, viszont emezeknek is gondjuk legyen arra, hogy kerüljenek minden gúnyos kifejezést, különösen a hatóságokhoz felterjesztett iratokban és kérelmekben; elrendeljük továbbá azt is, hogy e közhatóságok kössék a földesurak lelkére is: parancsolják ők is megugyanezt saját alattvalóiknak.

Ezek tehát azok, amiket valamennyi császári és királyi örökös tartományunkra érvényesen a helyes keresztényi türelem bevezetéséről és megszilárdításáról szóló fentebbi határozatokon túlmenően, különösképpen Magyarország területére a továbbiakban betartandóknak és egyidejűleg betartatandóknak határoztunk el jóságosan. Ezért Hűségtek is kegyelmes elhatározásunk e pontjait a fentebb előírt módon, körözhvények formájában tegyék közhírré, kivéve azokat, melyekre vonatkozóan megparancsolták, hogy előzetesen küldjék meg tájékoztatójukat és véleményüket nekünk; tegyék pedig közhírré azzal az általános megjegyzéssel, hogy egyébként mindazon törvényeket és dicső emlékezetű őseink, a magyar királyok által hozott közérvényű királyi elhatározásokat, melyek eleddig a vallás tárgyában keletkeztek – amennyiben azokat a fent részletezett elhatározásaink meg nem változtatják vagy alóluk felmentést nem adnak –, továbbiakban is pontosan tartsák be mindazok, akiket azok illetnek, ugyanakkor a fent elmondottak hatályba léptetésére az ország valamennyi közhatósága, elsősorban pedig Hűségtek minden szempontból éberen ügyeljen.

III. Papképzés, oktatás, tudomány

I. A TRIENTI SZEMINÁRIUM-DEKRÉTUM VÉGREHAJTÁSA

Az egyházmegyéket újjáépítő püspökök fő feladata új templomok és plébániák létesítése mellett leginkább a megfelelően képzett papi utánpótlás biztosítása lett. Ennek érdekében igyekeztek egyházmegyéik székhelyein minél előbb a papképzés felsőfokú intézményeit felállítani.

a) Alapítók és alapítások

Egerben Telekessy István püspök 1700-ban létesített papnevelő intézetet. A földszintes épületet 1722–1736 között kétemeletesre alakították át. Eszterházy Károly egri püspök 1785-ben felépítette a *Liceum* fényes épületét, – eredeti tervei szerint egyetem céljaira –, ahol tágas tantermekben tarthatták a teológiai oktatásokat s kaptak a tanárok állásuknak megfelelő lakásokat.

Nagyváradon Csáky Imre 1710-ben állított föl szemináriumot. A filozófiai tanfolyamot Patachich Ádám alapította 1759-ben.

Veszprémben Volkra Ottó János 1711-ben megalapította a Szent Anna szemináriumot, melynek vezetésére letelepítette Veszprémben a piaristákat. A később már-már elenyésző intézményt Padányi Bíró Márton élesztette föl, aki 1745-ben új épületet emelt a szeminárium számára. Ebben 1782-ig a piaristák tanították a teológiát.

Nyitrán Erdődy Ádám László püspök 1715-ben építette föl a szeminárium épületét. Gusztinyi János (1764–1777) püspök új tágas nagy papnevelő intézetet emelt, melyben 30 klerikus nevelkedhetett.

Vácott Kollonich Zsigmond (1708–1716) négy papnövendéket tartott maga mellett saját lakásában, akiket eleinte Berkes nagyprépost oktatott. Később a tanítást az általa Vácra telepített piaristákra és domonkosokra bízta. Althan Mihály Frigyes püspök 1732-ben az akkori püspöki palota átellenében

külön házat építtetett a kispapok számára. A végleges szeminárium megalapítója Migazzi Kristóf bécsi érsek, aki 1762–1786-ig a váci püspökség kormányzója is volt. A szeminárium részére pompás új épületet emelt 1777–1780 között.

A kalocsai szeminárium létesítője Patachich Gábor érsek volt, aki 1733-ban építtette föl a papnevelő intézetet a plébániatemplom közelében. Mivel idővel a szeminárium kicsinynek bizonyult, Klobusiczky Ferenc érsek a székesegyház közelében 1757-ben új szeminárium építését kezdte el. Az új intézmény 1760-ban lett kész.

Pécsett Berényi Zsigmond 1742. június 4-én tette le az építendő szeminárium alapkövét, és az intézetet ő avatta föl 1746. szeptember 4-én.

Az erdélyi egyházmegye központjában, Gyulafehérvárott Stoyka Zsigmond Antal 1750-ben állította fel a papnevelő intézetet.

A csanádi egyházmegyének a 19. század elejéig (1807) nem volt szeminárium. Néhány kispapot a nagyszombati szemináriumban neveltettek a csanádi püspökök. A többieket a temesvári és a szegedi jezsuiták készítették elő a papszentelésre.

b) A szemináriumalapítások hatása

A 18. században egymás után alakult szemináriumok mind nagyobb számban bocsátották ki a fiatal papokat a pásztorációba. Ennek következtében számos egyházmegyében érezhetően csökkent a paphiány. Ez volt a helyzet többek között az egri egyházmegyében, a veszprémiében, ahol mint láttuk Padányi püspök egymaga 129 papot nevelt, az esztergomban és a győriben. Batthyány József esztergomi érsek amikor 1776-ban átvette a főegyházmegye vezetését, a plébániák száma 350 volt, a papoké 442. Halála évében (1799) a plébániák száma túlhaladta a 400-at, a papoké pedig a 800-at. Az ország nyugati szélén, Sopron vármegyében minden második községben volt plébános 1772-ben. Mellettük még 27 káplán dolgozott. A töröktől felszabadított egyházmegyékben azonban még a század második felében sem volt mindenütt ilyen kedvező a helyzet, ezért a püspökök sokfelé hosszú időre a szerzetesek segítségét vették igénybe.

A főpásztorok papjaikat megfelelő lelki előkészítéseit küldték ki a világba. Ezt a célt szolgálták többek között a papszentelés előtt tartott három-nyolc-

tíznapos lelkigyakorlatok. A szemináriumokból kikerült alsópapság – melynek létszáma az 1780-as évek elejére elérte a 9000-ret – a kitűnő nevelésen kívül egyöntetű és kielégítő képzettséget hozott magával. A győri egyházmegyében végzett 1713–1714-es vizitáció arról tanúskodik, hogy a papok mind tanultak filozófiát és legalább a *casuisticának* nevezett teológiai stúdiumot elvégezték, mely a lelkipásztori életben szükséges tudnivalókra tanította meg a papnövényedéket. A század közepétől fogva a papság egyházi műveltsége tovább növekedett, mert a vidéki szemináriumokban négy tanár tanította a teológiát, 1780 körül összesen mintegy 1000 klerikusnak.

Amikor Giuseppe Garampi bécsi apostoli nuncius 1776-ban bejárta Magyarországot, kedvező benyomásait az alábbiakban összegezte: „Elmondhatom, hogy a klérust mindenütt a legjobb rendben találtam, kitűnő intézményekkel ellátva. A papság képzettsége és buzgósága kielégítő, a püspökök nagy figyelmet szentelnek lelkipásztori kötelességeiknek, s a szerzetesek is nagyon hasznosak a lelkek szolgálatában. Mindannyian igen engedelmesek a Szentszék irányában. A katolikus nép igen jámbor és vallásos”. Emellett kiemelte, hogy Magyarországon a cím vagy javadalom kedvéért senkit sem szenteltek pappá, hanem csak azokat, akikre ténylegesen szükség volt az egyházi szolgálatban. Plébános csupán több éves káplánkodás után lehetett bárki, a kanonokokat pedig a legjobb plébánosok közül nevezték ki.

2. EGYETEMI KÉPZÉS

A bécsi udvar a Habsburg-országokból erősen központosított, fejlett birodalmat akart formálni. Ez korszerű oktatási-nevelési intézményrendszer bevezetését követelte meg, mely a kormányzat számára elegendő számú, szakképzett hivatalnokot és egyéb szakembert képes rendelkezésre bocsátani, a parasztságból és a polgárságból pedig állampolgári kötelességeit jobban átérző és termelékenyebben réteget tud formálni. Mivel ezeket az új nevelési-oktatási célokat az eddig sokféle és sokféleképpen széttagolt magyarországi és erdélyi iskolaszervezet által nem lehetett megvalósítani, szükségessé vált az oktatás-ügy állami irányítás alá helyezése és egységesítése.

Az új egységes iskolaszervezet megteremtése megkövetelte a felsőfokú teológiai oktatás reformját is. Magyarországon ez az oktatás a jezsuiták kezében volt 1773-ig, a rend eltörléséig. A jezsuiták vezették a győri, egri, zágrábi és budai akadémiát, valamint a nagyszombati és a kassai egyetemet. A janzenista tudománypolitikus, a már ismerős Gerhard Van Swieten, Mária Terézia udvari orvosa és politikai tanácsadója ösztönzésére történt meg 1749–1753 közt a bécsi egyetem átszervezése, mely más szerzetesrendek részére is katedrát biztosítva megtörte a jezsuiták monopóliumát.

Mária Terézia a nagyszombati egyetem számára 1753-ban ezt még nem rendelte el, csak az egyháztörténelem tanítását vezette be. 1762-ben nem fogadta el Barkóczy Ferenc hercegprímás tervezetét sem, amely az egyetem mellett a szemináriumokat, gimnáziumokat és konviktusokat is kivonta volna a jezsuita irányítás alól. Az egyetem átszervezése végül 1770-ben történt meg.

11. A pesti Egyetemi Templom, az egyetem és a szeminárium épületével

vezte ki az egyetem főigazgatóját. Egyetemi tanár a jezsuita rend tagjain kívül más, alkalmas egyházi vagy világi férfi is lehetett. Az új szabályzat növelte mind a bölcsészeti, mind a teológiai fakultáson a tanári státusok számát. A teológiai karon két-két tanár dogmatikát és erkölcsant, egy-egy

Az új szervezeti és tanulmányi szabályzatot, amely a *Norma studiorum tractandorum pro singula facultate* címet kapta, 1770. november 4-én hirdették ki a nagyszombati egyetem aulájában. A *Norma Studiorum* szerint ezután az uralkodó ne-

szentírás-magyarázatot, hitvédelmet, egyházi szónoklattan és egyháztörténelmet oktatott. Az egyházjog tanítását kivette a jezsuiták kezéből, és a teológusoknak ezt a tárgyat a jogi karon kellett hallgatniuk.

A jezsuita rend eltörlése után új tanterv készült a nagyszombati egyetem számára, mely szerint a tanulmányi idő ötéves volt, de dogmatikát csak két éven át hallgattak a klerikusok. Új tantárgyként bevezette a lelkipásztorkodás-tant és gondoskodott a patrisztika, a teológiai tudománytörténet, valamint a liturgia tanításáról is. 1777-ben Mária Terézia az egyetemet, mely 1770-ben orvosi karral egészült ki, Budára helyezte át, és 1778-ban kibocsátotta az egyetem új tantervét (*Planum Budense*). Ez előírta, hogy a teológusok a dogmatika előtt egy évig a mai teológia fundamentálisnak megfelelő tárgyat (az akkori neve: *institutiones theologicae*) hallgassanak. A hamarosan Pestre kerülő M. Kir. Tudományegyetem finanszírozását az 1780-ban több megszüntetett prépostság és apátság birtokaiból felállított Egyetemi Alap (*Fundus Universitatis*) biztosította.

3. KISISKOLÁK ÉS GIMNÁZIUMOK

A hazai katolikus iskolatügy irányítói a 18. században az előbbi században már jól bevált és jól működő iskolaszervezeti rendszert fejlesztették tovább, mely szerint a plébániás falvakban kisiskolákat, a jelentősebb mezővárosokban és városokban gimnáziumokat kell létesíteni, a nagyobb tájegységek központjaiban akadémiai tagozatoknak, végül az ország legfőbb centrumaiban egyetemeknek kell működniük.

a) Kisiskolák

A falusi kisiskolák ügye Mária Terézia uralkodása idején a püspökök kezében volt. A különböző zsinatok határozatai értelmében nekik kellett megbízottaik (esperes, plébános) által gondoskodniuk arról, hogy a meglévő kisiskolák színvonala megfelelő legyen, a felszabadított területeken pedig új iskolák létesüljenek. Mivel az egyház igyekezett a társadalom és állam által ráruházott feladatának megfelelni, a 18. század közepére már minden népesebb faluban volt tanító, akinek megfelelő javadalmazásáról a lakosságnak kellett gondos-

kodnia. Az 1777-ben kibocsátott *Ratio Educationis* – a következőkben még lesz róla szó – a falusi népiskolákat a plébánosok felügyelete alá rendelte. Ezáltal a felügyelő plébános az állam megbízottja lett, ugyanakkor az iskolák katolikus szelleme is megmaradt.

b) Jezsuita gimnáziumok

A középiskolai oktatás és nevelés az 1777-es *Ratio* megjelenéséig az egyház jogának és kötelességének számított. A katolikus középiskolákat szerzetesek, elsősorban jezsuiták és piaristák vezették. A jezsuita rendnek 1770 körül 41 kis- és középiskolája volt. Ezekben (az öt kisiskolát leszámítva, melyek adatait nem ismerjük) 8105 diák tanult. A jezsuita rend főiskoláinak száma, ahol bölcseletet és teológiát tanítottak, 1770 körül Magyarországon és Horvát-Szlavóniában 8 volt, összesen 1218 tanulóval, leszámítva a kolozsvári és a pozsegi főiskola növendékeinek a számát, melyek egyelőre nem ismeretesek.

A jezsuita gimnáziumok humanisztikus műveltséget nyújtottak növendékeiknek. Ezen a téren csak 1735-ben történt változás, amikor az osztrák–magyar jezsuita rendtartomány vezetője, Franz Molindes új szabályzatot írt elő a jezsuita gimnáziumok számára, melynek hatására a hazai jezsuita középiskolák tanrendjébe bekerült a történelem. Ezzel kapcsolatban a szabályzat biztatja a tanárokat, hogy a kronológia mellett földrajzot is tanítsanak, és az iskolákat lássák el térképekkel és kronológiai táblázatokkal. A reáltárgyakat és a modern nyelveket a jezsuiták az iskolai órákon kívül tanították. A tanulók érintkezési nyelve a magyar volt, az iskolában azonban csak latinul beszélhettek, az étkezéseknél pedig idegen nyelveken (például franciául, olaszul) társaloghattak.

A jezsuita rend feloszlásáról szóló pápai bullát 1773. szeptember 21-én hirdették ki Magyarországon. A rend vagyonából (7 millió forint) a kisajátítást

12. Jezsuita szerzetes

végző Magyar Kamara létrehozta a Tanulmányi Alapot (*Fundus Studiorum*), melynek birtokállománya 30 000 holdra rúgott. A Tanulmányi Alap jövedelméből a kormányzat évente 182 000 forintot fordíthatott a katolikus iskolák fenntartására és a többi iskola segélyezésére.

c) Piarista iskolák

A jezsuiták magyarországi oktató-nevelő munkájukban egyre növekvő konkurenciája találtak az 1715-ben törvénycikkben honosított – és 1721-től

13. Piarista templom

önálló hazai rendtartományba szerveződő – piaristákban (*Ordo Scholarum Piarum*). A piarista gimnáziumok száma a 18. század folyamán gyorsan növekedett, és 1773-ra elérte a 25-öt. A piarista gimnázium a 18. században lényegében latin iskola volt, amely három grammatikai osztályból és egy-egy poétikai és retorikai osztályból állt. A jezsuita iskolarendszertől főleg abban tértek el, hogy időnként (nem minden tanévben) megszervezték az aritmetisták, a gyakorlati számtant tanulók osztályát, valamint nagy hangsúlyt helyeztek a magyar nyelv tanítására.

A piarista gimnáziumok további korszerűsítése az 1740-es évek végétől kezdődött el. A korszerűsítés folyamán minden piarista gimnáziumba bevezették a magyar nyelv, nyelvtan, helyes- és szépírás, a hazai és világtörténelem, a földrajz, a számtan, a német nyelv és görög nyelvtan oktatását.

1721-től önálló hazai rendtartományba szerveződő – piaristákban (*Ordo Scholarum Piarum*). A piarista gimnáziumok száma a 18. század folyamán gyorsan növekedett, és 1773-ra elérte a 25-öt. A piarista gimnázium a 18. században lényegében latin iskola volt, amely három grammatikai osztályból és egy-egy poétikai és retorikai osztályból állt. A jezsuita iskolarendszertől főleg abban tértek el,

jezsuita iskolarendszertől főleg abban tértek el,

d) Egyéb szerzetesrendi intézmények

A jezsuiták és piaristák mellett más szerzetesrendek is vállalkoztak iskolák vezetésére. Az 1766-os összeírás szerint a premonstreiek Csornán, a pálosok Pápan és Sátoraljaújhelyen, a domonkosok Vasváron, a bencések Modorban, a minorita ferencesek, más néven konventuálisok Miskolcon, Nyírbátorban, Aradon, Erdélyben pedig Kézdivásárhely-Kantán, az obszerváns ferencesek Baján, a bácskai Szentmárián, Zomborban, Erdélyben pedig Csíksomlyón, Mikházán, Désen tartottak fenn iskolát. A görög szertartású katolikusoknak Munkácson és Balázsfalván volt gimnáziumuk.

Az első hazai lánynevelő intézeteket az apácarendek szervezték meg. Az 1760-as évek közepén Pozsonyban a Notre-Dame-apácák, Nagyszombatban pedig az orsolyiták tartottak fenn bentlakásos nevelőintézetet. Az angolkisasszonyok budai leánynevelő intézetét Mária Terézia alapította 1770-ben.

A jezsuita rend eltörlése után a rend gimnáziumait főleg a piaristák és a pálosok vették át. A pálosok kezébe került a szatmári, a székesfehérvári, a szakolcai, az ungvári, a sárospataki, a varasdi és a zágrábi gimnázium. Kívülük néhány volt jezsuita gimnáziumban a konventuális és az obszerváns ferencesek vállaltak oktatást. A premonstreiek, bencések és ciszterciták egy-egy jezsuita gimnázium vezetésére kötelezték magukat. II. József e három rend anyaházát eltörölte. A rendi tanárok azonban mint egyházmegegyes papok tovább tanítottak egész addig, míg I. Ferenc (1792–1835) vissza nem állította rendjüket.

4. A RATIO EDUCATIONIS

Nem sokkal a jezsuita rend eltörlése után, 1777. augusztus 22-én publikálta Mária Terézia az oktatásügy átfogó szabályozásáról szóló rendeletét, a *Ratio Educationist*. A Kollár Ádám, Tersztyánszky Dániel és Ürményi József által elkészített dokumentum arra tett kísérletet, hogy a hazai iskolákat – azok felekezeti jellegének, valamint földbirtokalapú, illetve alapítványi fenntartási módjának megváltoztatása nélkül – állami felügyelet alatt egységes

szervezetbe rendezze. A *Ratio Educationis* az abszolutista egyházpolitika a katolikus oktatási tradíció közötti kompromisszum eredménye volt.

A *Ratio* három részből állt: az első a politikai és gazdasági igazgatást, a második a tananyagot és módszert, a harmadik a rendtartást foglalta magában. A *Ratio* iskolarendszere falusi és városi elemi iskolát, ötosztályos középiskolát, két bölcsészeti és két jogi osztályból álló akadémiát, valamint egyetemet állapított meg. Annak érdekében, hogy a tanulókból az új oktatási rendszer az állam érdekeit szolgáló hasznos állampolgárokat neveljen, a tantervbe közhasznú tárgyakat vett fel, és gyakorlatiasabb oktatási módszereket vezetett be. Céljait az osztrák oktatási modelltől eltérő, a hazai sajátosságokra építő módon igyekezett elérni.

1777-ben Magyarországon, Horvátországgal és Erdéllyel együtt mintegy 130 középfokú intézet működött, melyből 79 katolikus, 47 pedig protestáns. Ez az adat azt mutatja, hogy még a 18. században is a fiatal magyar generációk oktatását és nevelését elsősorban a katolikus egyház, másodsorban a protestáns konfessziók végezték. A *Ratio* továbbra is meghagyva az iskolákat az egyházak kezében, azokat állami felügyelet és igazgatás alá rendelte.

5. BAROKK EGYHÁZI TUDOMÁNYOSSÁG

a) Természet- és nyelvtudományok

A 18. század tudományos életében igen fontos szerepet töltöttek be a magyar szerzetes paptudósok. A természettudományok művelői közül kiemelkedett a jezsuita Makó Pál, Horváth János és Hell Miksa. Makó Pál korának egyik legjelentősebb fizikusa és matematikusa volt. Fizika- és matematika-könyveit nem csak a hazai felsőoktatásban használták, hanem a Habsburg-birodalom tartományaiban, sőt a Németországban és Itáliában is. A másik jezsuita fizikaprofesszornak, Horváth Jánosnak newtoni alapú kétkötetes fizikakönyve számos hazai és külföldi kiadást ért meg. Hell Miksa, a kitűnő jezsuita csillagász és matematikus a világon először határozta meg helyesen a Nap–Föld távolságot, amikor 1769-ben a dán király megbízásából Sajnovics János rendtársával csillagászati megfigyeléseket végzett a nor-

végiai Vardó szigetén. Sajnovics azáltal, hogy felfedezte a lapp és magyar nyelv rokonságát, a finnugor összehasonlító nyelvészet első úttörője lett.

b) Történelem és irodalom

A jezsuiták a magyar tudománnyal legerőteljesebben a történetírás terén fonódtak össze. Tudományos történetírásunk megalapítását nekik köszönhetjük. A magyar történeti forráskutatás első kiemelkedő személyisége Hevenesi Gábor (†1715) volt. 140 nagy kötetből álló kéziratgyűjteménye a 16–17. századi magyar történelem elsőrendű kútforrása. Gyűjtését rendtársa, Kaprinay István (†1786) folytatta. Kronológiai, genealógiai munkáival az adatok feldolgozását Timon Sámuel (†1736) kezdte meg. Az első kritikai igényű katolikus egyháztörténeti forráskiadványt *Sacra concilia* címen 1741–1742-ben Péterffy Károly publikálta. Munkája a magyar zsinattörténetnek ma is nélkülözhetetlen forrása.

A század egyik legjelentősebb történésze Pray György (†1801) volt. Jóllehet a források feltárásában is hatalmas munkát végzett (például ő fedezte fel a *Halotti beszédet* tartalmazó, később róla elnevezett kódexet), nem állt meg a pusztá adatgyűjtésnél. A kritikai történetírás megalapítója lett. Tárgyilagosságra törekedő történetszemléletében összeolvadt erős vallássossága és patriotizmusa. Figyelme főleg a politikai történet felé fordult. A hunok, avarok, magyarok őstörténetén kívül többek közt megírta a magyar királyok történetét, számos magyar szent és magyar főpap életét.

Hírnév és hatás szempontjából még Prayt is felülmúlta Katona István, aki a rend eltörlése után kalocsa kanonok lett. 1778–1801 közt adta ki 40 kötetes művét *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae[Mixtae/Austriacae]...*, melyben a magyar királyok történetét dolgozta föl. A nagyszabású munka alapján véve kritikai magyarázatokkal kísért forráskiadvány.

14. *Historia critica*, 1. köt.

Irodalmi téren elsősorban a szintén jezsuita Faludi Ferenc († 1779) tűnik ki. Író, költő, műfordító volt, „Költeményes maradványait” először Révai Miklós publikálta 1786–1787-ben. A fiatalon elhunyt, hányatott sorsú Ányos Pál († 1784) pálos szerzetest és tanárt a magyar szentimentalizmus költészetének alakjaként tartjuk számon. A piarista tudósok közül kiemelkedett a hazai irodalomtörténet és matematikatörténet egyaránt kiváló alakja Dugonics András, aki színvonalas matematikai tankönyveken írásán kívül értékes szépirodalmi tevékenységet fejtett ki. Legjelentősebb az *Etelka* című első magyar regény, melyben az Árpád-korba helyezett cselekményt időszerű politikai célzásokkal tűzdelte meg. Közmondásgyűjteménye is ismert alkotás.

IV. Szerzetesség és hitélet

I. SZERZETESRENDEK

Szerepelt már, hogy noha a világi papság száma főleg a 18. század második felében gyorsan emelkedett, sok egyházmegyében még mindig erős paphiány mutatkozott. A püspökök ezért a legtöbb egyházmegyében rászorultak a pasztorációban a szerzetesek segítségére, akiknek szerepe az oktatás és a tudomány művelése mellett e téren is számottevő volt. A 18. század magyarországi szerzetesrend-története – mint HERMANN EGYED írja – a középkorhoz hasonló virágkor volt. A katolikus újjáépítés és lelki megújulás munkájára vállalkozó szerzetesrendek tagjai gyorsan megtalálták az utat a felszabadított területek felé. Itt és a régi királyi országrészekben százszámra alapítottak új kolostorokat vagy a régieket támasztották fel romjaiból.

a) Jezsuiták

A vallásos élet újjáteremtésében is eredményesen dolgoztak a jezsuiták, akiknek létszáma a 18. század folyamán megkétszereződött. Míg 1716-ban 496, 1750-ben már közel 900, 1773-ban pedig 935 jezsuita működött az ország mintegy ötven településén. A magyar közoktatásban betöltött szerepükről az előzőekben volt szó. Ők is derekasan kivették részüket a lelkipásztori munkából. Többfelé plébániát vezettek, így például magán Budán. A pesti plébánosi tisztelet 1702–1710 között töltötték be. Ettől kezdve itt egyházmegyés papok lettek a plébánosok 1752-ig, amikor a pesti plébániát a piaristák vették át. A missziók, lelkigyakorlatok vezetésében, az uniós mozgalmakban, a tudományos és lelkipásztori irodalomban a jezsuitáké volt a vezető szerep. Megítélésükben az utóbbi évtizedekben jelentős változás tapasztalható. KOSÁRY DOMOKOS írja: „Régebbi történetírásunk a jezsuitákat jó ideig mint a Habsburg hatalmi önkény végrehajtóit tartotta számon, akik a nemességgel, vagyis a nemzettel

szemben álltak. Azóta azonban kitűnt, hogy a jezsuiták azt a rendi dualizmust képviselték, amelynek egyik pillére valóban a Habsburg-uralkodó, a másik viszont – kiegészítő ellensúlyként a harmonikus egészként felfogott mechanizmuson belül – a magyar rendi, nemesi hatalom volt. A jezsuita latin irodalom maradandó hatással magasztalta az ősi nemesi dicsőséget, vitézséget, és ezt a minden másnál gazdagabb és szabadabb országot”.

b) Ferencesek

A jezsuiták mellett, főleg az egyszerű nép körében, a legnagyobb hatással a mintegy 3000 ferences dolgozott. Bámulatos gyorsasággal építették föl kolostoraikat az ország minden részén. Az 1770-es években Szent Ferenc rendjének legerősebb ága, az obszervánsok mintegy 120 kolostorból árasztották alapítójuk szellemét. A protestánsok megnyeréséért és a köztük élő katolikusok megerősítéséért is igen sokat tettek.

A Tiszántúl apostola Kelemen Didák (†1744), a konventuális ferencesek provinciálisa volt, aki leleményességével, kitűnő szónoklataival, önfeláldozásával, melyet főleg az 1738–1742-es hatalmas pestisjárvány idején gyakorolt, valamint szent életével a Felső-Tisza vidékén, a Tiszántúlon és Erdélyben sokfelé megvetette a

15. Ferences szerzetesek

katolicizmus szilárd alapjait. Miskolctól Szegedig, Nyírbátortól Kolozsvárig új templomokat épített vagy újtott föl romjaiból, kolostorokat létesített és a műveltség ápolására Miskolcon és Nyírbátorban ferences gimnáziumot alapított. A minoriták a Felvidéken, Erdélyben és a Tiszántúlon halála évében 21 kolostorral rendelkeztek. Kelemen Didák boldoggá avatása régóta folyamatban van, kultusza ma is élő.

A ferencesek harmadik ága, a szakállt viselő *kapucinusok* szintén rövid idő alatt gyökeret vertek a magyar földön. Az 1763-ban létesült Máriabesnyő, valamint Buda és Mór kolostorával együtt 14 volt rendházaik száma.

A ferences barátok közül sokan mint kihelyezett rendtagok évtizedeken át plébánosként működtek különböző plébániákon. A lelkipásztori beosztásban kolostoron kívül dolgozó atyáknak, akik évente több hetet kolostorban töltöttek, a szerzetesi fogadalmakat a világban is meg kellett tartaniuk, ezért az anyagiak kezelésére világi vagy papi személyt kellett felkérniük.

c) Más rendek

A többi középkori szerzetesrend közül a domonkosok hét, a karmeliták négy zárdával növelték kolostoraik számát a felszabadítás utáni időben. A pálosok, akik 1688-ban letelepedtek Pesten, Pécsen és Nagyváradon, öt régi rendházukat szerezték vissza és mint láthattuk, a jezsuiták eltörlése után átvették azok hét gimnáziumát. Ezeket azonban csak 1786. évi felosztatásukig birtokolhatták. A pálos rendnek a 18. században két főiskolai jellegű teológiai intézete volt: Máriavölgyön és Sátorajújhelyen. Ez utóbbi pápai kiváltság alapján doktori fokozatot is adhatott.

Az előbb említett rendek mellett még számos férfi és női rend honosodott meg hazánkban. Így az ágostonosok, a kamalduliak, a szerviták, a trinitáriusok, a paulánusok, a verescsillagos keresztsek és az irgalmasok. Közülük a betegápolással foglalkozó irgalmasok terjedtek el a legjobban. A 18. század végén 10 rendházuk és ugyanannyi kórházuk volt, például Egerben.

A hazánkban működő női rendek közé tartoztak a már említett *Notre-Dame*-kanonoknők és angolkisasszonyok mellett szintén lányneveléssel fog-

16. Pálos *fafaragás*

lalkozó orsolyiták, a betegápoló Szent Erzsébet apácák, továbbá a klarisszák. Jozefinista felosztatásuk kapcsán legtöbbjükkel már találkoztunk.

A régi monasztikus rendek: a bencések és ciszterciek, illetve a premontrei-ek egyelőre nehezen tudtak belekapcsolódni az újjáépítés művébe, mert sok apátságuk külföldi apátságok fennhatósága alá került. Ennek a függésnek oka az volt, hogy az osztrák monasztikus rendek nagy összegekkel járultak hozzá a felszabadító háborúk költségeihez, s a király kárpótlásul magyar javadalmakat adományozott nekik. Az idegen apátok a magyarországi monostorokban csak annyi rendtag működését engedték meg, amennyi fel-

17. Ciszterci templom és kolostor

tétlenül szükséges volt a rendi plébániák és a hiteleshelyi munkák ellátására. A függés az idegen apátoktól szinte gyarmati helyzetet teremtett a magyar szerzetesi *beneficiumok* és külföldi birtokosaik között, és gátolta a fejlődést. A bencés apátságok legtöbbjének sikerült már a 18. század elején megszüntetniük a függést azáltal, hogy az önálló, független rendi életet élő Pannonhalma főisége alá helyezték magukat. A ciszterci apátságok és egy kivételével a premontrei apátságok alárendelt állapota azonban megmaradt II. József eltörlő rendeletéig.

2. KÉSŐ BAROKK PASZTORÁCIÓ ÉS HITÉLET

a) Igébirdetés

A számban megnövekedett és szellemileg felkészültebb egyházmegyes és szerzetesapátság elsősorban az igébirdetés által vezette híveit. Prédikációinak elkészítésében nagy segítségére voltak a különféle prédikációs-gyűjtemények, melyeket a korszak legkiválóbb szónokai bocsátottak közre.

A püspökök közül, akik jó példával jártak elől a prédikálásban, főleg Ilyés András és Padányi Bíró Márton beszédei forogtak közkézen. A jezsuiták leghíresebb szónokai Csete István és Baranyai Pál voltak. A pálosok közül Csúzy Zsigmond emelkedett ki. Kelemen Didák szónoklatait *Búzafejek* címen adta ki. A benne található beszédek ma is élvezhetők, stílusuk világos, lendületes, zamatos. Mellette Telek József volt a leghíresebb ferences szónok.

A prédikáció különleges fajtája volt a katekizáló beszéd. A hitigazságokat magyarázó katekizéseket a felnőttek és gyermekek számára a plébános tartotta a templomban Adventban és Nagyböjtből, valamint egyéb alkalmas időszakokban. Az iskolai hitelemzéseket a tanító végezte a plébános felügyelete alatt. A *Ratio* bevezetése után a gyermekek hitoktatása leginkább a templomban történt.

A plébánosok helyhez kötött igehirdetése mellett igen fontos szerepet töltöttek be az állandóan utazó igehirdetők, a főleg jezsuitákból és kisebb mértékben ferencesekből álló misszionáriusok. Az országot bejáró lelki vezetők nyolcnapos lelkigyakorlataikkal, misszióikkal legtöbbször rendkívüli módon fel tudták rázni az embereket, és megújították egy-egy helység lelki életét. A missziók fontos elemei voltak a beszédeken kívül a különféle ájtatosságok és engesztelő körmenetek. Ezek élén vagy a plébános, vagy gyakran a község földesura haladt, aki fején töviskoronát, vállán nehéz keresztet hordott. A jezsuita népmisszionáriusok hitelemző missziókat is rendeztek, melyek során felkeresték otthonukban a gyermekeket, és köztük a felnőttek között katekizmusokat osztottak szét. Annak érdekében, hogy a beszédek hatását állandóvá tegyék és a katekizmust terjesszék, buzgó világiak segítségét is igénybe vették, akiket a Katolikus Hitoktatás Társulatába tömörítettek.

Az Úr ígétet terjesztették és a hívek lelki épülését szolgálták a különböző imakönyvek és hitbuzgalmi kiadványok, az úgynevezett *aszketikus irodalom*. Legtöbb és legkiválóbb művelője szintén a jezsuiták köréből került ki. A ferencesek is sok hitbuzgalmi kiadványt jelentettek meg. Igaz, hogy e munkák között aránylag kevés volt az eredeti és maradandó alkotás, de ezek az írások hivatásukat így is betöltötték és kimutathatóan gazdagabbá, színesebbé tették a magyar barokk vallásosságot.

b) Istentiszteletek, ünnepek

Az igehirdetés szerves részét képezte az egyház liturgikus életének. A korokban arra törekedtek, hogy az istentiszteletek főleg a püspöki, szerzetesi és városi templomokban minél látványosabbak, fényesebbek, mozgalmassabbak legyenek. A drága templomi ruhákkal, értékes kelyhekkel, szentségmutatókkal Isten előtti hódolatát akarta a papság kifejezni. A külső pompát és a drága templomi felszerelést a barokk lelkiség abból a megfontolásból követelte meg, miszerint Istenhez, s az Ő szolgálatához egyedül méltó csak a legszebb és a legértékesebb lehet. A magyar egyház hivatalos liturgiája azóta, hogy Pázmány Péter átvette a *Missale Romanumot* és a *Breviarium Romanumot*, valamint megjelentette a *Rituale Strigoniensét*, a római liturgiához igazodott. De nagy számban előfordultak a helyi ünnepek és speciális magyar ájtatosságok.

Ez utóbbiak közé tartozott például Sopronban a nagyböjt péntekén a kitett

18. Szentháromság szobor

Oltáriszentség előtt végzett *Miserere*-ájtatosság, vagy a Szentháromság magasztalását szolgáló ájtatosság, amely Budáról indult el a királyi udvar kezdeményezésére. Elsősorban Padányi Bíró Márton veszprémi püspök karolta föl a Szentháromság kultuszát. Elrendelte a Szentháromság-társulat felállítását minden plébánián, valamint igen szép imákat és énekeket szerzett a kultusz elmélyítésére. A barokk katolicizmus egyik legszebb megnyilvánulását láthatjuk abban, hogy a Szentháromság a vallásos élet középpontjába került. Ennek külső jele volt az ország igen sok helységében, (például Buda, Esztergom, Veszprém, Pécs, Sopron stb.) felállított Szentháromság-szobor.

A hivatalos egyházi ünnepkör majdnem minden faluban bővült vagy valamilyen fogadalmi ünnepvel (például a tűzvészől védelmező Szent Flórián ünnepével), vagy valamelyik különösen tisztelt szent ünnepével. Ezek

közé a szentek közé tartoztak a magyar szenteken kívül például a ferences Páduai Szent Antal, a jezsuita Szent Ignác, Gonzaga Szent Alajos és Xavéri Szent Ferenc, valamint a hidak szentje, az árvízről óvó Nepomuki Szent János. A Jézus Szíve-kultusz az orsolyitáknak köszönhetően vert gyökeret nálunk. 1700 körülről már idevágó magyar imaszöveg is ismert.

Mivel Mária Terézia úgy vélte, hogy a sok helyi és fogadalmi ünnep a nép számára lustálkodásra és mulatozásra nyújt alkalmat, amint már röviden említettük, XIV. Benedek (1740–1758) pápától kérte a kötelező ünnepek számának csökkentését. A pápa elfogadva a királynő érvelését, elrendelte, hogy Magyarországon a következők legyenek nyilvános ünnepek: Karácsony, Újév, Vízkereszt, Urunk mennybemenetele, illetve Úrnapja, Gyertyaszentelő, Gyümölcstő Boldogasszony, Nagyboldogasszony, Kisboldogasszony, valamint Szűz Mária fogantatása, Szent Péter és Pál apostolok s a Minden-szentek. Ezekhez járultak a városok és községek védőszentjei, valamint 1771 óta, amikor a Szent Jobb ereklyéjét Raguzából hazahozták, augusztus 20-án Szent István főünnepé.

c) *Eucharisztia-tisztelet*

A magyar papság a Szentháromság kultuszán kívül mindenekelőtt az Oltáriszentségét igyekezett elmélyíteni a hívek lelkében. Ennek érdekében a barokk kor szellemiségének megfelelően kihasználta a külső pompa és mozgalmasság felhasználásában rejlő lehetőségeket. A budai

19. Szentségmutató (monstrancia)

jezsuiták a várban a farsangi, a feltámadási, az áldozócsütörtöki és a három úrnapi (az ünnepen, a nyolcad alatti vasárnapon és az ünnep nyolcadán) kör-

meneten kívül évente még kilenc szentségi körmenetet rendeztek. Ezek közül különösen ünnepélyes és látványos volt a Buda visszafoglalásának évfordulóján, szeptember 2-án tartott körmenet, melyen a budaiakkal együtt a pestiek is az úgynevezett császári réshez, a várfalnak ahhoz a helyéhez vonultak, ahol az ostromló csapatok először hatoltak be a Vár területére. Itt ágyúdörgés közepette áldást adtak az Oltáriszentséggel. Az úrnapi körmenetek az ország egyéb helységeiben is igen fényesek voltak. Budához hasonlóan az Úrnapján kívül az egyház számos más ünnepen is rendezett szentséges körmeneteket, és általánosan elterjedt a templomi szentségimádás.

Az Oltáriszentség külső megünneplése csak egyik eszköze volt az Eukarisztia iránti hódolat fokozásának. Ezt a célt szolgálta például az Oltáriszentség gyakori vételét szorgalmazó, az „Úr Szent Testének Társulata” nevű jámbor testvérület, mely az ország számos helységében működött. A tagok kötelesek voltak vásár- és ünnepnapokon kívül hétköznap kétszer szentmisét hallgatni, a szentségi körmeneteken részt venni, valamint havonként közösen áldozni.

A papság szentbeszédeiben is buzdította a híveket a gyakori, legalább a havi szentáldozásra. Ezek eredményeként az előbbi századhoz hasonlóan, erőteljesen megnőtt a szentáldozások száma. Budán 1737-ben hozzávetőleg huszonnégyezer, 1771-ben körülbelül harmincnégyezer járultak az Úr asztalához. A Nógrád megyei szécsényi ferences kolostor atyái helyben és vidéken az 1776-os évben több mint ötvenezer hívőt gyóntattak meg. A szentáldozások száma ennek többszöröse lehetett.

d) *Mária-kultusz, búcsújárások*

A 18. század magyar papsága az egyház gyors újjáépítése, terjeszkedése, a vallási élet felvirágoztatása terén elért sikereket Istennek és a Magyarok Nagyasszonyának tulajdonította, akinek Szent István felajánlotta országát. A korszak a Mária öröksége és Mária országa, a *Regnum Marianum* ideájának kiteljesedését hozta magával. Egyháziak és világiak egyaránt hitték és vallották, hogy a megalázott és tönkretett országot régi nagyságába és dicsőségébe a magyarság a Boldogságos Szűz oltalma alatt és segítségével tudta visszahelyezni. Ez a meggyőződés késztette a nagyszombati egyetem Mária-kongregációjának tagjait arra, hogy kiadják *A magyarság minden boldogsága Mária különös*

kegyelméből származik című könyvecskét, melyben a nemzet minden erényét Mária ajándékának tüntetik fel. A Magyarok Nagyasszonyába vetett hit és bizalom indította az egyházmegyes és szerzetespapságot arra, hogy prédikációikban igen gyakran beszéljen a Szűzanyáról, és hogy a Magyarok Nagyasszonya iránti tiszteletre buzdítsa híveiket. A jezsuiták által vezetett Mária-kongregációk, a domonkosoktól szorgalmazott rózsafüzér-társulatok, a Boldogasszonyt dicsőítő beszédek és ájtatosságok hatására jelentős mértékben megnőtt a magyar nép körében a Mária-tisztelet.

20. Búcsújárás a 18. században

Amikor 1748-ban a dömölki Mária-szobrot a régi kis fatemplomból átvitték az Erdődyek által építtetett új templomba, a menetet Zichy Ferenc gróf győri püspök vezette, a püspök mellett két oldalt kivont karddal haladt a nemesség, a magyar-, horvát- és németajkú nép pedig az ünnepre várva, az egész éjszakát imádsággal és énekléssel a szabadban töltötte el. A sasvári (Pozsony megye)

ikban igen gyakran beszéljen a Szűzanyáról, és hogy a Magyarok Nagyasszonya iránti tiszteletre buzdítsa híveiket. A jezsuiták által vezetett Mária-kongregációk, a domonkosoktól szorgalmazott rózsafüzér-társulatok, a Boldogasszonyt dicsőítő beszédek és ájtatosságok hatására jelentős mértékben megnőtt a magyar nép körében a Mária-tisztelet.

Ez leginkább a búcsújárások, a Máriás kegyhelyekre irányuló zarándoklatok fellendülésében mutatkozott meg. A középkorban, de a barokk vallásosság felfokozott áhítatának eredményeként a 17–18. században keletkezett kegyhelyeket – 1680 és 1780 között mintegy 120 létesült – hatalmas tömegek keresték fel különösen a nagyobb ünnepek idején. A tömegekben ott imádkozott és ünnepelt az egyszerű népen kívül a nemesség és az arisztokrácia.

Mária-szobor kétszáz éves jubileumán 1763-ban Barkóczy hercegprímás mellett a tömegben megjelent a királynő, Mária Terézia és férje, Lotharingiai Ferenc császár. Utóbbi – közelben fekvő uradalma okán – a kegyhely fő mecénása volt.

e) Vallási társulatok (*confraternitas, sodalitas*)

A barokk kor a hitbuzgalmi egyesületek, korabeli kifejezéssel társulatok fénykora volt. Ezekben az egyesületekben az emberek vallási és vele együtt közösségi igénye talált kielégülésre. Az egyház által nyújtott fórumok, vezetett közösségek, gyülekezetek, társulatok társadalmi jelentősége vitathatatlan. Az emberek ezekben emelkedhettek felül a mindennapok gondjain, és találtak rá az őket a közösséghez kötő közös viselkedésformákra, a zsol-

21. Fogadalmi kápolna, kálvária

tárookban, a Szentírásban rögzült közösségi gondolatanyagra. A barokk kor emberének a különféle vallási közösségek, társulatok iránti vonzódása és a papság törekvése, hogy ennek a vágynak és igénynek minél jobban megfeleljenek, nagyon sok jámbor társulatot hozott létre a 18. században.

A jezsuiták Budán már 1698-ban a „Boldogasszony bemutatásáról” elnevezett társulatot alapították a diákok részére. Ebből vált ki 1745-ben a felnőtt tanulók részére alapított „Gyümölcsoltó Boldogasszonyról nevezett társulat”. 1709-ben a polgárok számára hozták létre „Krisztus Urunk Halálfélelmének társulatát”, 1725-ben pedig a főnemesek részére a „Szentháromságról” elneve-

zettet. Pesten a Belvárosi-templomban is működött a polgárok számára alapított „Szentháromság társulat”, a pálosoknál pedig 1720-tól kezdve a „Krisztus Öt Szent Sebének a társulata”.

Budához és Pesthez hasonlóan az ország más városában és községében is igen sok hitbuzgalmi társulat tevékenykedett. A kecskeméti ferencesek a már 1661 óta működő Mária-társulat mellé 1700-ban Padovai Szent Antal, 1724-ben Szent József, 1725-ben a Szentháromság, 1737-ben Szerafikus Szent Ferenc, 1771-ben az Oltáriszentség és még ugyanebben az évben Cortonai Szent Margit tiszteletére alapítottak új társulatot.

Míg a jezsuiták leginkább a Mária-kongregációk elterjesztésén fáradoztak (a 18. század második felében vezetésük alatt 45 diák és 12 felnőtt Mária-kongregáció működött), a ferencesek mindenekelőtt a kordaviselők testvérségébe, illetve a ferences harmadrendbe igyekeztek minél több hívet felvenni. A Kordások egyesülete 1585-ben alakult meg Assisiben. Nálunk 1630-ban honosodott meg. Felnőtt tagjai kötelezték magukat, hogy a felvételnél életgyónást végeznek, minél több jót tesznek, Szent Ferenc tiszteletét terjesztik, a Szeplőtelen Fogantatás, Szent Ferenc, Szent Antal és Portiuncula ünnepén közös gyónást és áldozást végeznek, egymást segítik, a szegényeket istápolják, tagtársaik temetésén és gyászmiséjén részt vesznek. A Kordások egyesületének elterjedtségét mutatja, hogy a szécsényi testvérség reánk maradt albuma 1702 és 1784 közötti évekből 1326 tag nevét őrizte meg számunkra, köztük számos arisztokráciát.

V. Protestánsok, görögkeletiek. Erdély

Láthattuk már, hogy a katolicizmus magyarországi megszilárdításában a 17. század végén és a 18. század elején mekkora szerepe volt az államhatalomnak. A Habsburg hatalmi rendszer a korszakban igen hosszú utat tett meg, amíg eljutott II. József türelmi rendeletéig. A bécsi udvar a 18. század második feléig a protestantizmust csak eltűrte, a katolikus egyházat viszont lehetőség szerint támogatni igyekezett. Keresztély Ágost esztergomi érsek fellépésére a szécsényi országgyűlés vallásügyi pontjait 1714-ben a király érvénytelenítette. A protestánsok helyzete folyamatosan rosszabbodott. A katolikus főurak és a birtokaikat visszaszerző püspökök többfelé a kegyúri jogra hivatkozva elvették templomaikat. A protestánsok a már katolikus többségű országgyűléseken a bécsi és a linzi békét idézve próbáltak jogorvoslást szerezni. A katolikusok az 1687-es országgyűlésre támaszkodtak, és azt az elvet vallották, hogy az 1606. évi bécsi és az 1645. évi linzi béke a felszabadított részekre nem vonatkozik, sőt egészen érvényét is veszítette.

I. A CAROLINA RESOLUTIÓK, 1731 ÉS 1734

A szatmári béke után sem III. Károly uralkodásának első országgyűlései, sem a királytól összeállított, tekintélyes protestánsokból és katolikusokból álló pesti bizottság nem tudott megegyezésre jutni a protestánsok vallásgyakorlata

22. Protestáns keresztelés

ügyében. A rendek a vallásügy kérdésének megoldását a király kezébe tették le. III. Károly és miniszterei már nem akartak teljes körű katolikus restaurációt. A király, mint a laicizálódó világi hatalom képviselője, nem nézte jó szemmel az erővel is téríteni akaró katolikusok militáns protestánsellenes magatartását, és tulajdonképpen megmentette a magyar protestantizmus jövőjét. III. Károly hosszas tárgyalások után 1731. március 21-i rendeletével, az úgynevezett *Carolina Resolúció*val szabályozta a protestánsok jogállását.

A döntés arra az álláspontra helyezkedett, hogy (1.) a felszabadított területeken a protestánsokat nem illeti meg a nyilvános vallásgyakorlat szabadsága, a régi területeken pedig csak az 1681. évi 26. törvénycikkben felsorolt, úgynevezett artikuláris helyeken. (2.) A magán-vallásgyakorlat azonban szabad. (3.) Az artikuláris helyeken kívül élő nem katolikusok az illető hely katolikus plébánosának kötelesek stólat fizetni. (4.) A földesurak jogai vallási téren a meglevő törvények szerint érvényesek. (5.) A jobbágyok csak királyi engedéllyel változtathatják meg katolikus vallásukat. (6.) A protestáns egyházak választhatnak maguknak szuperintendenst, számukat azonban majd egy későbbi rendelet határozza meg. (7.) A protestánsok házassági pereiben a katolikus szentszéki bíróság dönt, de ez köteles a protestáns vallás elvei szerint ítélni. (8.) Vegyes házasságokat csak katolikus pap előtt lehet kötni. (9.) A katolikus ünnepeket külsőleg a nem katolikusok is kötelesek megtartani. (10.) A bírák, hivatalnokok és ügyvédek tekintet nélkül vallásfelekezetükre, amikor leteszik a hivatali esküt, ezt a katolikus formula szerint kötelesek letenni (*expressis verbis Deiparae Virginis ac Sanctorum*).

III. Károly 1734. október 20-án kibocsátotta az első kiegészítő *második Carolina Resolúció*t, mely (1.) a katolikus formula szerint leteendő úgynevezett dekretális esküre vonatkozóan elrendelte, hogy az eskü szövegét fel kell olvasni a protestáns tisztviselő előtt, aki azonban nem köteles az eskü szavait utánamondani. (2.) Ezen kívül engedélyezte, hogy az evangélikusok és reformátusok négy-négy szuperintendensséget állíthatnak fel, de a szuperintendensek csak a királyi megerősítés után gyakorolhatják jogaikat.

A királyi rendeletek fogadtatása vegyes volt. A katolikus klérus egy része úgy tekintette a rendeletet, mint amely túlságosan engedékeny a protestánsokkal szemben. Althan bíboros, váci püspök Pest vármegye gyűlésén kijelen-

tette, hogy e rendelet tartalma „a katolikus hittel, az isteni tisztelettel, a lelkek üdvével, s az Apostoli Szék tekintélyével homlokegyenest ellenkezik, minélfogva e rendeletet érvénytelennek tekinti, s hatáskörében annak tekinteti, fellebbezván egyszersmind a pápához, aki a vallásügyekben az egyetlen bíró”. Emiatt az angol, porosz, svéd és dán protestáns hatalmak által szorongatott uralkodó Althant Bécsbe idézte, és miután az nem jelent meg, protestációját azon meghagyással küldte vissza Pest vármegyéhez, hogy nyilvános gyűlésen tépjék szét, a püspök egyházi javait pedig vegyék zár alá (*sequestratio*). Mindez megtörtént, és Althan csak egy év múlva nyerhette vissza lefoglalt javait. A katolikus hierarchia attitűdjét Erdődy Gábor egri püspöknek a már az 1721-es nagyszombati püspökkari tanácskozáson bemutatott röpirata (*Opusculum theologicum*) világítja meg

23. Protestáns esküvő

számunkra, amely – régi hévvel – azt a kérdést feszegette, hogy egy katolikus uralkodó hogyan tűrhet meg egyáltalán eretnekeket országa területén.

A protestánsok sem voltak maradéktalanul elégedettek. A károlyi intézkedések ugyanis a vegyes házasságok és a karrierlehetőségek ügyes irányításával a katolicizmus további térnyerését segítette elő Magyarországon. Ugyanakkor a rendeletek szuperintendensekre vonatkozó része nagyban konszolidálta helyzetüket és hozzájárult a protestáns egyházszervezet teljeskörű kiépüléséhez.

2. MÁRIA TERÉZIA ÉS II. JÓZSEF PROTESTÁNSPOLITIKÁJA

Mária Terézia viszonyát a protestáns konfessziókhoz a mérsékelt szembenállás jellemezte. Az egy állam, egy vallás elvéhez – uralkodása utolsó éveit leszámítva – még ragaszkodó királynő céljait a meglevő törvényes keretek között rendelkezésre álló eszközökkel kívánta elérni. Ilyen jellegű intézkedései

voltak, hogy például megerősítette a *Carolina Resolutiót*; 1751-ben büntetéssel sújtotta a katolikus hitről protestánsra áttérőket, és a vegyes házasságot a katolikus püspök engedélyétől tette függővé; 1752-ben Pápán megszüntette a reformátusok nyilvános vallásgyakorlatát; 1756-ban a katolikus egyház felügyeleti jogát erkölcsi és anyagi tekintetben kiterjesztette valamennyi nem artikuláris helységeire.

Sem a királyi rendeletek, sem egyes püspökök (főleg Padányi Bíró Márton) ellenreformációs politikája nem tudta megvalósítani az egy állam, egy vallás elvét. A protestánsok áttérítése érdekében keletkezett intézmények és állami támogatás, valamint a katolikus egyház részéről kezdeményezett dialógus (például Molnár János jezsuita írásai, prédikációi) is mind eredménytelen maradt. A felekezeti feszültségek miatt kirobbant összetűzések (például a Sopron megyei Vadosfán keletkezett verekedés a katolikus templom felszentelésére összegyűlt katolikusok és az ezt ellenző protestánsok között) csak tovább növelték a szakadékot a két vallás hívei között.

24. Evangélikus templom

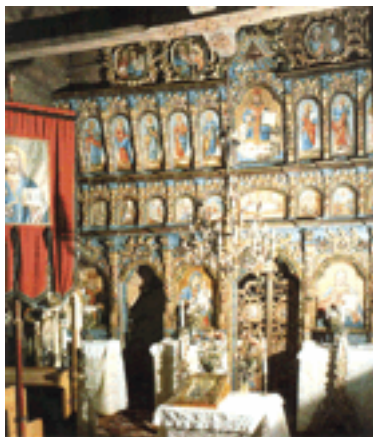

25. Evangélikus templombelső

A protestánsok helyzete Mária Terézia uralkodásának vége felé kezdett javulni. A Dunántúl és a Felvidék nyugati megyéiben (10 vármegyében) meglevő két-két artikuláris hely mellett a távolabbi megyékben, ahol 1681-ben már volt vallásgyakorlatuk, a töröktől felszabadított területeken pedig ott, ahol már működött prédikátor 1731 előtt, szabadon és nyilvánosan gyakorolhatták vallásukat. A javulás csúcspontját a türelmi rendelettel érte el, amint azt már láthattuk, és amivel kapcsolatban kiemeltük, hogy a rendelettel a katolikus egyház ugyan elvesztette kvázi mono-

polhelyzetét, ám továbbra is privilegizált felekezet maradt – annak előnyeivel és a szorosabb állami kontroll okozta hátrányaival együtt.

A protestáns konfessziók közül II. József türelmi rendeletéig az evangélikusoknak 4 szuperintendencia keretében 209 egyházközségük volt. Ezekhez hozzá kell számítani az erdélyi szász dekanátusokat. Legjelentősebb szellemi központjaik a latin iskolákkal rendelkező kisebb helységeken kívül elsősorban Sopron, Késmárk, Lőcse és Eperjes voltak. A reformátusoknak szintén négy szuperintenciája (egyházkerülete) volt, melyek közül a tiszántúli a legfontosabb Debrecen központtal. A Magyarországon levő 45 esperességük (egyházmegyéjük) 1258 egyházközséget képviselt. Ehhez még hozzá kell számítani az 50 külön erdélyi egyházközséget. Legfontosabb szellemi központjaik a nagy kollégiumok voltak. A Királyhágón innen a két legjelentősebbet Debrecenben és Sárospatakon találjuk. Erdélyben Kolozsvár, Marosvásárhely és Nagyenyed rendelkezett hasonló típusú, de szerényebb méretű kollégiummal.

26. Ikonosztáz

metropolianak – melynek élén Arzén magyarországi utódai vezettek – bizonyos önkormányzatot engedélyezett.

Amikor 1766-ban megszűnt a pétyi metropolia önállósága Szerbiában, a magyarországi szerb metropolia automatikusan önálló (autokefál) lett. A ma-

3. GÖRÖGKELETIEK

a) Szerbek

Szerepelt már, hogy 1690-ben mintegy 40 ezer szerb család menekült Szerbiából Magyarország területére Csernojevics Arzén pétyi (ipeki) pátriárka vezetésével. A Pétyben (Ipeken) megválasztott és Szerbiában maradó új érsek 1706-ban tudomásul vette egy új metropolia alakulását a Habsburg-tartományokban. Ennek a Szerbián kívüli

gyarországi szerb érsek-metropolita – Kru-sedol és Szentendre után – 1739-ben Karlócára tette át székhelyét, sőt Arzén pátriárka utódaaként felvette a pátriárkai címet. (Ezt azonban a többi autokefál egyház nem ismerte el.) Az érsek-metropolita a magyarországi szerbek felett világi hatalmat is gyakorolt, aminek következtében a többi szerb püspök (budai, bácsi, temesvári, verseci és aradi) gyakorlatilag csak mint az érsek vikáriusa (helynöke) működött.

Az 1790-es országgyűléssel egyidejűleg ülésezett Temesvárott a szerb nemzeti egyházi kongresszus, amelyen többek között felmerült az a követelés is, hogy Magyarország területén a császári ház védnöksége alatt külön szerb állam létesüljön. A kongresszus kisebbsége ezzel szemben azt hangoztatta, hogy inkább a magyarországi szerbek számára a magyar honpolgárságot és politikai jogokat kellene kérni. 1791-ben létrejött a szerbek Illír Kancelláriája, mely azonban már a következő évben megszűnt. Ellenben a magyar országgyűlés az 1791. évi 27. tc.-vel elismerte a görögkeletiek jogegyenlőségét. 1792-ben az 1792. évi 10. tc. alapján az ortodox püspökök tagjai lettek a magyar országgyűlésnek (míg végül az 1848. évi 20. tc. az ortodox vallást a többi „bevett” vallásfelekezettel egyenrangúnak nyilvánította).

b) Románok

Amikor 1698-ban megtörtént Gyulafehérvárott az erdélyi román ortodoxok egyesülése Rómával, az erdélyi román ortodox egyház jogilag megszűnt létezni. A hívő

27. Ortodox püspök

28. Ortodox fatemplom

nép többsége és a papság egy része azonban nem azonosult az unióval, és előbb a havasalföldi és moldvai metropolitáknál, majd később a bánáti szerb püspöknél, végül pedig a – magát pátriárkának tekintő – karlócai szerb érsek-metropolitánál keresett védelmet és annak egyházi joghatósága alá helyezte magát. Ezáltal a román ortodoxok részesei lettek annak a vallásszabadságnak és mindazoknak a privilégiumoknak, amelyeket a hazai szerb ortodoxok élveztek. A román görögkeletiek lélekszámának erős növekedése eredményként 1761-ben megalakult a brassói román metropólia, amelynek székhelyét 1784-ben Nagyszebenbe helyezték át.

4. KATOLICIZMUS ERDÉLYBEN

a) Abszolutista egyházpolitika

Az erdélyi püspökséget és káptalant, mint láthattuk, III. Károly állította helyre. Mivel az erdélyi katolicizmus fejlődését továbbra is gátolták a II. Rákóczi György által 1653-ban kiadott *Approbatæ constitutiones*, a „*Jóváhagyott állami törvények*”, az erdélyi katolikus országgyűlési rendek 1731-ben kérték ezek eltörlését és a magyarországi vallásügyi törvények kiterjesztését Erdélyre. A többségben levő protestáns rendek ellenállásán az erdélyi katolikusok törekvése hajótörést szenvedett. De csak rövidebb időre, mert az 1743–1744-es országgyűlés eltörölte a katolicizmusra sérelmes törvényeket. A magyarországi vallásügyi törvények erdélyi érvényesítését a katolikusoknak nem sikerült elérni. Mivel azonban Mária Terézia vallásügyi rendelkezéseiben nem tett különbséget Erdély és Magyarország között, az erdélyi katolicizmus politikai fejlődése a közjogi különállás ellenére nagyjából azonos volt a magyarországiéval.

Az erdélyi katolikus egyház belső önkormányzati ügyeit már hosszú idő óta önmaga intézte az erdélyi katolikus Státus gyűlései által. (Ennek az önkormányzati szervnek kialakulásáról az előző jegyzetben már olvashattunk.) Az 1711. évi medgyesi státusgyűlés a katolikus országos ügyek tárgyalására három egyházi és nyolc világi tagból álló bizottságot jelölt ki. Ez lett az előfutára a Státus későbbi 24 tagú igazgatótanácsának. Az

erdélyi Státus befolyását a püspöki székek betöltésére is ki akarta terjeszteni. Törekvése sikerrel járt. III. Károly elismerte a Státus püspökjelölő jogát. 1722-től 1760-ig az erdélyi püspöki szék betöltésében az volt a gyakorlat, hogy a gubernátor, Erdély kormányzója a királyi leirat alapján összehívta a Státus gyűlését, mely három jelöltet terjesztett föl. A király ezek közül egyet kinevezett. Az utolsó ilyen módon kinevezett püspök Bajtay Antal volt. Halála után Mária Terézia nem várva meg a Státus jelölését.

1767-ben újabb lényeges változás történt a katolikus Státus autonómiájában azáltal, hogy Mária Terézia felállította az úgynevezett *Catholica Commissiót*, melynek hatáskörébe utalta az összes alapítványi és iskolai ügyek intézését. Bár a Státusnak ezután is megmaradt az autonómiája, a katolikus egyház világi vonatkozású ügyeinek intézése majdnem teljesen a *Commissio* kezébe került. Jóllehet az államhatalom Erdélyben és Magyarországon is mind erőteljesebben beavatkozott a külső egyházi ügyekbe (például vagyonszerzés, vagyonkezelés stb.) és az úgynevezett vegyes, egyaránt az egyház és állam joghatósága alá tartozó ügyekbe (például iskolavezetés, házasság stb.), mindez nem gátolta az egyházat pasztorációs tevékenységében. Az államnak ugyanis, mely a 18. század végéig az egy vallás, egy állam megvalósítására törekedett és saját hatalmát a katolikus egyház segítségével igyekezett minél szilárdabbá tenni, érdekében állt a katolikus egyház belső megerősödése. Mária Terézia ebből a megfontolásból szervezett Erdélyben, illetve segélyezett 118 plébániát. A plébániák vezetését részben már az újonnan nevelt egyházmegyes papok látták el, de sok plébániát még itt is szerzetesapok vezettek.

29. A gyulafehérvári katedrális

b) Szerzetesrendek

Az Erdélyben működő szerzetesek közül szintén a ferencesek és a jezsuiták tevékenysége volt a legszámottevőbb. A konventuális ferencesek, a minoriták a 18. században újabb hat helyen létesítettek kolostort, míg az obszervánsok tizenkilenc rendházat alapítottak. Ennek következtében Erdélyben alig volt

valamire való város, amelyben ne lettek volna ferencesek.

Az erdélyi szerzetesség, de az erdélyi katolikus élet központja is nem annyira a püspöki székhely, Gyulafehérvár volt, hanem Kolozsvár, ahol a minoritákon, a ferenceseken kívül letelepedtek a jezsuiták, majd a piaristák. A legjelentősebb erdélyi katolikus intézménykomplexum a jezsuiták vezetése

30. Ferences kolostor Erdélyben

se alatt itt létesült. A Báthory István által 1581-ben alapított gimnázium élete tovább folytatódott. 1701-ben újból megnyílt a szegény katolikus fiatalok számára ugyancsak Báthory által alapított Szent József-intézet, megnyitotta kapuit az akadémia, amelynek teológiai és filozófiai tagozata volt. Az intézményt 1753-ban Mária Terézia egyetemi ranggal ruházta föl. Ezen kívül a jezsuiták – nagyszombati és kassai mintára – megszervezték a nemesi konviklust, árvaházat hoztak létre, nyomdát nyitottak, papírmalmot és gyógyszerterat létesítettek.

A kolozsvárihoz hasonló hosszú múltra tekintett vissza a székelyudvarhelyi jezsuita gimnázium, melyről az első adat 1593-ból ismeretes. Marosvásárhelyen, Gyulafehérváron, Brassóban és Nagyszebenben szintén vezettek gimnáziumot, ám ezek csupán kisgimnáziumok voltak. A rend feloszlása után a kolozsvári jezsuita iskolákat a piaristák vették át.

c) A csángók

Az Erdélyen kívüli moldvai és bukovinai magyarokra, csángókra a figyelmet ebben az időben a mádэфalvi vérengzés (1764. január 7.) és az utána következő kivándorlási hullám hívta fel. A mádэфalvi tragédiára az erdélyi határőrség felállítása után került sor. Amikor az erdélyi kormányzó felhívására határőrnek jelentkezett jobbágysorban levő székelyek ezrével adták vissza a fegyvert, mert megtudták, hogy a fej- és marhaadót továbbra is fizetniük kell, valamint szükség esetén idegenben is kötelesek szolgálatot teljesíteni, Mária Terézia sorozás útján akarta a székely határőrezredeket felállítani. A sorozóbizottság elől Mádэфalván a székelyek az erdőbe vonultak. A katonaság ekkor a csikorgó télidőben az asszonyokat és gyermekeket kikergette a faluból. A székelység felzúdult, és egy részük Mádэфalván gyülekezett, hogy a sérelmeiket tartalmazó emlékiratot átadják a hatóságnak. Siskovics tábornok éjjel csapataival körülvette a védtelen falut, ágyúkkal az alvók közé lövetett, a menekülőket pedig lekasaboltatta. Az támadásnak legkevesebb 400 székely esett áldozatul.

A mészárlás, majd a sorozás elleni felbujtóknak vélt katolikus plébánosok üldözése Zöld Péter csíkszentléleki plébános vezetésével kivándorlási hullámot indított el. Csíkből és Gyergyóból éveken átözönlött a nép Moldvába, ahol a székelyek a bojárok birtokain bérlők, kocsisok stb. lettek, csakhogy ne kelljen az osztrák határőrségben szolgálni vagy tovább adózni. Amikor 1175-ben Bukovina osztrák tartomány lett, a Moldvába ment székelyek egy része Bukovinába költözött, és ott Istensegíts és Fogadjisten falvakat alapította. Később II. József a többi moldvai menekült székelyt is Bukovinába telepítette, mégpedig Józseffalvára, Hadik- és Andrásfalvára. A Moldvába, majd Bukovinába költözött székelyeket az ugyanitt élő magyarokkal együtt *csángóknak*, csángómagyaroknak nevezzük.

A csángómagyarok eredetével kapcsolatban tudományos feltételezésekre vagyunk utalva. A csángók valószínűleg a honfoglaló magyarok Etelközben visszamaradt töredékeinek azok az utódai, akik a Kárpátoktól keletre a későbbi Bukovina és Moldva területén telepedtek le, majd a kunokkal keveredtek össze. A moldvai csángómagyarok egy része II. András idején vette föl a keresztiséget. Nagy Lajos uralkodása alatt domonkos, ágostonos és ferences szerzetesek működtek közöttük. A szépen megindult térítői akció

a magyar fennhatóságot lerázó Bogdán vajda felkelése következtében megakadt. Bogdán fia, Lackó vajda 1370-ben közvetlenül Rómának jelentette be, hogy katolizálni akar, és a Szentszéktől kért püspököt Szeret városába. A pápa teljesítette a vajda kérését és a Szentszék fennhatósága alatt megalapította a moldvai püspökséget, melynek első főpásztora krakkói András lett. A moldvai csángók nemsokára a bákói latin szertartású püspökség fennhatósága alá kerültek, melyet 1611-től kezdve kétszáz éven át lengyel püspök töltött be. A moldvai magyarság az idők folyamán többször kapott Magyarországból és Erdélyből utánpótlást. Zsigmond idején a Szerémségből kiűldözött husziták menekültek Moldvába. A huszita biblia egyik másolatát, az Újszövetség négy teljes evangéliumát tartalmazó részt, az úgynevezett Müncheneri-kódexet 1466-ban a moldvai Tatros helységben készítette el Németi György. A moldvai huszitákat később az itt működő ferencesek térítették a katolikus egyházba, de a huszita szertartások nyomait még 1646-ban is megtalálta Bandinus Márk ferences, marcianopolisi érsek, aki mivel Moldva területét az egyházmegyes püspökök nem tudták ellátni, a római Propaganda-Kongregáció megbízásából 1646-ban végigjárta a katolikus s egyúttal magyar falvakat. Az érsek jelentésében megrázó képet festett a moldvai magyarságnak az állandó háborúk, a török, tatár fosztogatások s a vajdák kizsákmányoló kormányzása miatt bekövetkezett pusztulásáról. Vallási helyzetük is katasztrofális volt, mert egyre kevesebb magyarul beszélő pap működött közöttük, és a rendtagok kihalása miatt a bákói ferences kolostor elnéptelenedett. A növekvő paphiányon néhány magyar jezsuita és az Erdélyből néha-néha Moldvába átjáró székely pap próbált segíteni. A moldvai magyarok jelentősebb utánpótlást Erdélyből II. Ulászló idején, az 1490-es évek elején kaptak, amikor Báthory István erdélyi vajda erőszakossága miatt sok székely menekült Moldvába. Újabb székely kivándorló csoportok, mint láttuk, a katonaállítás és a mádэфalvi vérengzés hatására érkeztek Moldvába, majd Bukovinába.

VI. Posztjoezefinista egyházpolitika és vallási élet

I. II. LIPÓT RENDELETEI

II. József halálakor az egész ország forrongott. A nemesség jogait követelte. A központi hatalom elvesztette uralmát az engedetlen megyék felett. A három éve tartó török háború terheit viselő parasztság egyre ingerültebbé vált. A nyugtalanságot fokozta a Franciaországban és Belgiumban kirobbant forradalom, főleg a francia polgárság hatalmának állandó erősödése és a nemesség uralmának fokozatos visszaszorítása.

II. Józsefet öccse, II. Lipót követte a trónon. Ő bár vallotta bátyja elveit, kormányzási módszerét azonban kezdettől fogva helytelenítette, s míg a közöttük levő kapcsolat jobb volt, hangot is adott aggályának. Ezért várható volt, hogy emiatt, de a forrongó helyzetre is tekintettel bátyja egyházpolitikai rendelkezéseit megszünteti és a rendi alkotmányt visszaállítja. Míg ez utóbbi megtörtént, és a nagy erővel kibontakozott nemesi mozgalom elérte, hogy a király a rendi előjogokat, valamint a régi alkotmányt megerősítette, az egyház, melynek javára II. Lipót csak kisebb engedményeket tett, nem mentesült az erős állami kontroll alól.

Miként arról a II. fejezet végén röviden szó esett, az engedmények közé tartozott, hogy eltörölte a generális szemináriumokat és hozzájárult az egyházmegyeiek felállításához, mert a generális szemináriumokat túlságosan költséges és célt tévesztett intézményeknek tartotta. A püspökök megnyithatták a szemináriumokat, de ezek egy ideig üresen álltak, mert II. József elvette felszerelésüket, az udvar pedig azért, hogy elrendelte az egyházjog hallgatását az egyetem jogi karán, továbbra is beavatkozott a teológiai oktatásba. Lipót egyéb egyházpolitikai intézkedései voltak, hogy fellebbezés esetén megengedte az egyházi perek áttételét Rómába, valamint a püspökök részéről történő pénzkiküldést a pápai Kúriába.

A protestánsok vallásszabadságával kapcsolatban az 1790–1791-es országgyűlésen a katolikus világi követek nagy többsége a protestánsok követelését támogatta a katolikus klérussal szemben, melynek javaslatára a kérdést – szokás szerint – eldöntés végett az uralkodó elé terjesztették. II. Lipót, aki bátyja türelmi politikájának híve volt, a protestánsok mellett foglalt állást.

A rendek a vallásügyi törvényt a király fogalmazásában fogadták el. (Szövege megtalálható a fejezet végén.) Az 1790/91. évi 26. és 27. törvénycikk fenntartja ugyan a katolikus konfesszió állam-egyház jellegét, de a protestáns felekezetek és a görögke-

leti egyház működési korlátait számos fontos kérdésben felszámolja. (1.) Biztosítja a protestánsok szabad nyilvános vallásgyakorlatát, és (2.) templom- és iskola-használatát; (3.) felmenti őket attól, hogy a katolikus papnak stólat (az egyházi szolgálatokért fizetendő illetéket) fizessenek; (4.) a hivatali kinevezéseket függetleníti az illető vallási hovatartozásától; (5.) a vegyes házasságok ügyében úgy rendelkezik, hogy ha az apa katolikus, minden gyermek az ő vallását követi, ha az anya katolikus, lányait katolikusként kell nevelni.

31. II. Lipót megkoronázása Pozsonyban

A katolikus felekezet privilegizált, államegyházi helyzetének megmaradását mutatja, hogy a klérusnak 1848-ig nemesi kiváltságai voltak, nem fizetett adót és vámot, nem katonáskodott. A plébánosok rendszeres látogatói voltak a vármegyegyűléseknek, az egyházi középréteg képviselői és a főpapok tagjai maradtak a rendi országgyűlésnek. A hercegprímás hivatalból részt vett a Helytartótanács ülésein, az udvari Magyar Kancellária egyik referense min-

dig katolikus prelátus volt. Az Ítéletábrán két püspök is szerepet kapott. A káptalanok és konventek hiteleshelyi működése nem szűnt meg.

A vallásügyek intézője a posztjozefinista korban is az udvari Magyar Kancellária, illetve a budai Helytartótanács Vallásügyi Bizottsága (*Commissio Ecclesiastica*) volt. Az egyházi életbe beleavatkozó – a protestánsokkal szemben sokszor elfogult – rendeleteik jogalapját a magyar országgyűlés által alkotott törvények és a királyi pátensek alkották. A posztjozefinizmus szinte II. Józsefnél is alaposabb ellenőrzést valósított meg a hazai felekezetek, leginkább a katolikus egyház felett, anélkül azonban, hogy magának vallotta volna névadója modernizációs törekvéseit.

2. A POSZTJOZEFINIZMUS VIRÁGKORA: I. FERENC URALKODÁSA

I. Ferenc uralkodására, de az egész magyar társadalom magatartására sokáig a francia forradalom és a napóleoni háborúk gyakorolták a legerőteljesebb befolyást. A király egyik fő célkitűzésének azt tekintette, hogy a forradalom terjedését megakadályozza.

a) Szerzetesrendek visszaállítása és a második *Ratio Educationis*

A fennálló társadalmi és államrend megerősítésében a bécsi udvar az egyházat is igyekezett felhasználni. A magyar egyház megerősítését szolgálta néhány szerzetesrend visszaállítása. A vármegyék kérésére 1802-ben I. Ferenc tanítási kötelezettség előírásával elrendelte a pannonhalmi főapátság, a pilispásztói apátság, valamint a jászói és csornai prépostság helyreállítását (*Diploma restitutionale*). Ezekhez más apátságokat és prépostságokat is csatolt, hogy az így helyreállított bencés, ciszterci és premontrei rend mindazokat a – főként volt jezsuita és pálos – gimnáziumokat, valamint plébániákat fenn tudja tartani, melyeket a számukra tételesen kijelölt.

A nevelésügy tökéletesítése és a tanulmányügy szabályozása érdekében került sor 1806. november 4-én a második *Ratio Educationis* kiadására. Ennek művelődési eszménye lényegében ugyanaz, mint az elsőé: a nevelés által az emberekből hűséges és állampolgári feladataikat betölteni képes alattvalókat, valamint megértő, egymást segítő jó keresztényeket kell formálni. Ennek

érdekében a második *Ratio* mindjárt az elején két fontos elvet állapít meg: „Egyrészt minden nemzetiséget, amennyiben ez lehetséges, saját nyelvén kell oktatni az elemi iskolában, a tanítók azonban ne csak a nemzetiség nyelvét ismerjék, hanem a magyart is, hogy ezt is tanítani tudják. Másrészt kerülni kell a vallási megkülönböztetést. Csak így válhat a *Ratio* a közművelés javára, a közügy hasznára.”

A második *Ratio* az elsővel szemben csökkentette annak tantervi anyagát, sokat mellőzött a „felvilágosodás” törekvéseiből és főleg a latin nyelvű nemesi műveltség ápolására, valamint a vallásos nevelés elmélyítésére helyezte a hangsúlyt. „Míg az első *Ratio*t teljes egészében Bécs és az osztrák abszolutizmus sugalmazta, a második *Ratio* az udvar és a magyar nemesség kompromisszumának szülötte. Ez az oka, hogy a nemesi érdekeken keresztül a sajátos magyar tanügyi problémákra is igyekezett

32. Az egri Bazilika

– nemesi korlátok között – megoldást adni. Ez a tény magyarázza legfőbb pozitívumait: helyet juttatott a magyar nyelvnek az oktatásban, nagy mértékben érvényesítette a vallási türelem elvét, valamint hangsúlyosan kinyilvánította minden gyermek elemi oktatásának szükségességét”.

b) Új egyházmegyék és az *Augustineum* alapítása

A bencés, a premontrei és a ciszterci szerzetesrend visszaállításán kívül az ésszerűség követelményeinek, az egyház és az állam érdekeinek figyelembevételével történt meg az egri, valamint a munkácsi egyházmegye felosztása és belőlük új püspökségek létesítése.

1804-ben a király az egri egyházmegye területéből kihalította a kassai és a szatmári püspökség területét, az egri püspökséget pedig érseki rangra emelte. Az új egyháztartomány szuffragán püspöksége lett az újonnan emelt szatmári és kassai mellett az esztergomi provinciából átcsatolt szepesi egyházmegye is. A felosztásról a Szentszéket előzőleg hivatalosan nem értesítették. A király az új egyházmegyék főpásztorait önhatalmúlag nevezte ki, és rendelkezéseit csak egy évvel a felosztás után jelentette a pápának.

33. A kassai székesegyház

Ferenc rendeletére a munkácsi püspökség 73 román nemzetiségű plébániáját a nagyváradi görög szertartású egyházmegyéhez csatolták.

A posztjozefinizmus legmaradandóbb és leginkább hasznos lépése a bécsi Augustineum létrehozása volt. Az intézetet Jakob Frint udvari plébános ösztönzésére – őutána Frintaneumnak is nevezik – 1816-ban alapította I. Ferenc. Feladata dinasztia-hű, megbízható egyházi elit nevelése, illetve a kohézió erősítése volt a soknemzetiségű Habsburg-monarchia katolikus klérusán belül. Államegyházi kereteken belül pótolta a hiányt, amit II. József azzal okozott, hogy alattvalóit eltiltotta a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*tól. A Frintaneum növendékeit a bécsi császári palotával egybeépült Szent Ágoston-templomhoz tartozó ágostonos kolostorban helyezték el. (Az Augustineum elnevezés innen származik.)

Az Apostoli Szentszék beleegyezésének kikérése nélkül létesített intézet szorosan összenőtt a *Hof- und Burgpfarrei*-jal. Mindenkori rektora a bécsi érsek joghatósága alól kivett udvari plébános volt. Ő jószérével csak az uralkodótól függött, akihez szabad bejárással rendelkezett. A lelki életet és a tanulmányi előmenetelt felügyelő három másik előjáró udvari káplánként tevékenykedett a *Burgkapellán*. Egyikük mindig a magyar korona országaiból származott. A teológiai tanulmányaikat befejezett, rendszerint felszentelt papnövendékek általában 2–3 évet tölthettek a császár és király közelében. A bécsi egyetem hittudományi karán folytattak posztgraduális tanulmányokat. A statútumok szerint teológiai doktori fokozatot kellett szerezniük. Képzésüket kiválóan felszerelt házi könyvtár segítette. Liturgikus szolgálatukat az udvari plébánia szolgálatában végezték. Létszámuk kezdetben 24, később 39 körül alakult. Többé-kevésbé arányosan képviselték a sokszínű monarchia területeit. E sajátos, „püspökképző” intézményben a magyar növendékek aránya átlag 35% körül alakult, és az elkövetkező majd száz év leendő hazai főpapjainak jó része megfordult falai között.

34. Frintaneum

c) A püspöki székek üresedésben hagyása

A napóleoni háborúk idején az országra kivetett súlyos háborús adók az egyház anyagi helyzetét nehezítették. Még kedvezőtlenebb jelenség volt, hogy a király mint főkegyúr nem töltötte be a megüresedett püspökségeket, s így azok jövedelmével az államkincstár bevételét növelte. 1800-ban hét egyházmegye éléről hiányzott a főpásztor. 1799–1847 között 1799–1808-ban, 1809–1819-ben és 1831–1838-ban, vagyis összesen 28 éven keresztül nem volt hercegprímása az országnak.

A püspöki székek be nem töltése mellett a jozefinista államvezetésnek az egyház életébe beavatkozó és szabadságát gátló politikája különösen abban mutatkozott meg, hogy a Rudnay Sándor hercegprímás által szorgalmazott reformzsinat határozatait nem engedte átültetni a gyakorlatba.

3. EGYHÁZI REFORMMOZGALOM A 19. SZÁZAD ELEJÉN

A jozefinista szellemű papnevelés hatására, valamint a vallástalan eszmék s a szabadkőművesség térhódítása miatt a katolikus papság fegyelme egyre alacsonyabb nivóra süllyedt. A hanyag papok egyháziatlan élete a hitéletet elcséltette. Az egyházi állapotok romlása miatt merült fel – több mint másfél évszázad szünet után – a nemzeti zsinat gondolata. A király által a kérdés tanulmányozásával megbízott püspökök, majd az 1819-ben kinevezett esztergomi érsek, Rudnay Sándor (1819–1831) is a zsinat szükségességét hangoztatta.

a) Az 1822-es pozsonyi nemzeti zsinat

A pozsonyi nemzeti zsinat tárgysorozatát a következő nyolc pontban I. Ferenc király állapította meg: a papság, a szerzetesség s a fiatalság erkölcsének javítása; a püspöki szemináriumok részére egységes tanterv megállapítása; a pesti biblikusprofesszorok között támadt ellentét elsimítása; a szerzetesek szabályzatának reformja; a bécsi Augustineum számára olyan alap létesítése, melyből 10 magyar papot lehet nevelni; új magyar bibliafordítás kiadása; az eltörölt szerzetesrendek után a Vallásalapba utalt misealapítványok összevonása, valamint a magyar szentszéki bíróságok egyöntetű eljárásának megállapítása. A zsinat megnyitása előtti időben a püspökök az esperesi kerületi gyűléseken, majd az egyházmegyei tanácskozásokon kikérték papjaik véleményét, és a tanácskozásokról készült jegyzőkönyveket a zsinat elé terjesztették.

A zsinaton, amely 1822. szeptember 8-án nyílt meg, a határozatok előzetes megfogalmazására öt bizottságot alakítottak, majd a határozatokról a plenáris üléseken szavaztak. A szentírásfordítással kapcsolatban megbízták a prímást, gondoskodjék a kijavított Káldi-féle biblia új kiadásáról. A közerkölcsökre nézve az egyházmegyék felterjesztései alapján döntöttek. A teológiai tanítás egységesítése érdekében közös, egységes tankönyvek írását rendelték el. A tanárok közti vita elkerülése végett kimondták, hogy a tanárok az érsek kívánságára kötelesek tételeiket neki bemutatni. A szerzetesi élet reformját szigorú előírásokkal próbálták előmozdítani. A Bécsben létesített papnevelő intézet, az Augustineum pénzbeli segélyezését a püspökökre hárították, a misék összevonásával kapcsolatos javaslatot pedig elvetették. Az egyházi bíráskodás-

sal foglalkozó tervezetet, mivel túlságosan jozefinista szellemű volt, nem fogadták el, és átdolgozását a nyitrai püspökre bízták.

Rudnay a zsinat határozatait jóváhagyás végett a Szentszék elé akarta terjeszteni, Bécs azonban nem továbbította azokat. Helyette az Államtanács és a Kancellária különböző hivatalainak osztották szét a döntéseket, hogy fejtssék ki róluk véleményüket. Négy évig tartott, míg ez megtörtént. Ezzel a huzavonával a bécsi udvar meghíúsította a zsinati határozatok kihirdetését és életbe

léptetését, aminek eredménye a jozefinista szellem továbbélése és a vallási élet további pangása lett.

b) Rudnay hercegprímás intézkedései. Visszatérés Esztergomba

A kormányzat magatartása nem törte meg Rud-

35. Esztergom, a Magyar Sion

nay lendületét. Számos templomot építtetett, hat új plébániát létesített, nagy összegekkel támogatta a pozsonyi apácazárdákat, 1824-ig végigvizitálta egyházmegyéjét. Eközben meglátogatott 469 plébániát, két káptalant, 6 férfi szerzet 28 rendházát és 4 női rend 6 zárdáját. A végzett teológusok egy évig tartó továbbképzésére Esztergomban létrehozta az úgynevezett *Presbyteriumot*. A prímási székhelyet Esztergomba helyezte vissza, és 1820-ban Nagyszombatból ide rendelte a káptalant, míg Nagyszombatban társaskáptalant létesített.

Megkezdte a Bazilika, a szeminárium és a káptalani házak építését is. A Bazilika építési tervének elkészítésével a bécsi udvari Építészeti Hivatal vezetőjét, Ludwig van Rémyt bízta meg 1820 nyarán. De ugyanebben az évben a

Rény mellett dolgozó Kühnel Pálnak is megbízatást adott a terv kidolgozására. Az építkezést, mivel Kühnel 1824-ben meghalt, Johann Baptist Packh irányította. A prímás 1831-ben bekövetkezett halála után a munkálatok hosszú ideig szüneteltek. Amikor 1838-ban Kopácsy József lett a prímás († 1847), újból megindult az építkezés. Ő Packh meggyilkolása után Hild Józsefet bízta meg a munka további vezetésével, aki azt befejezte. A Bazilika felszentelésére végül 1856. augusztus 31-én került sor.

c) Más főpapok és világiak megújulási törekvései

Egyes püspökök, így Makay Antal besztercebányai, valamint Szepes Ignác erdélyi püspök, arra hivatkozva, hogy egyházmegyéjükben ők a legfőbb törvényhozók, a pozsonyi nemzeti zsinat megkerülésével külön törvénykönyvet adtak ki. Ezt a külön utas próbálkozást sem a Szentszék, sem a király nem hagyta jóvá. Szepes, akit a Szentszék hozzájárulásával az uralkodó 1828-ban Pécsre helyezett át, új egyházmegyéjében apostoli buzgósággal folytatta főpapi munkáját. Már 1829-ben végiglátogatta egyházmegyéjét és horvátul is megtanult, hogy horvát híveivel anyanyelvükön vehesse föl a közvetlen kapcsolatot. Aldozatkészségét és tudományoszeretét bizonyítja a Szentírás lefordítása és kiadása, valamint a jogakadémia, majd a *Lyceum*-nyomda létesítése. Szepes mellett Pyrker János László egri érsek († 1847), az egri Bazilika építtetője tűnt ki buzgó, ám túlságosan szigorú egyházkormányzatával.

A magyar katolicizmus megújítása érdekében 1820-ban bekövetkezett haláláig nagyon sokat tett egy világi főnemes, gróf Széchenyi István apja, Széchenyi Ferenc. Ő a Martinovics-per hatására szakított szabadelvű nézeteivel, és Bécsben Hofbauer Szent Kelemen köréhez csatlakozott. 1815 óta élénk kapcsolatot tartott fenn az egyház reformjáért lelkesedő papokkal és főpapokkal, így főleg Jordánszky Elek kanonokkal, Fischer Ferenc egri érsekkel († 1827) és Somogyi Lipót szombathelyi püspökkel. Jordánszky ösztönzésére megvásárolta és szétosztotta Káldi bibliafordításának fellelhető példányait. Jordánszkyval tervet készített a plébániai könyvtárak létesítésére. Számos katolikus könyvet fordíttatott le magyarra.

4. EGYHÁZI SZÓNOKLAT, VALLÁSOS ÉS TUDOMÁNYOS IRODALOM A SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A katolikus tömegekben, akiknek egyéni életét s kapcsolatát a társadalomhoz elsősorban az egyház irányította, a vallásos lelkiületet leginkább az istentiszteleteken elmondott prédikációk által ápolta a papság. A 19. század egyházi szónokai közül azokat emeljük ki, akik kitűntek világos felépítésű, közérthető nyelven elmondott tanítói és nevelő jellegű beszédekkel.

*a) Prédikációk és
aszketikus
irodalom*

Stankovátsi Leopold ferences egyszerű, világos, dogmatikus beszédeit 10 kötetben jelentette meg. Hajas István jezsuita, majd veszprémi egyházmegyes pap, aki az egész országot bejárva oktatta a katolikus tömegeket, népszerű, de a művelt közönség igényeit is kielégítő, az év vasárnapjaira írt és elmondott, valamint 1790–1808 között sajtó alá rendezett beszédeivel keltett feltűnést. A szombathelyi egyházmegyes Szalay Imre 1832-ben a *Magyar szentbeszédek gyűjteménye* címen kora legnevesebb szónokainak prédikációit adta ki hat kötetben, melyhez a 40-es években újabb négyet csatolt.

Német nyelven prédikált 1825–1838 között a pesti ferencesek templomában Albach Szaniszló. A kor égető problémáival is foglalkozó, főleg a katoli-

36. Egyházi könyvtár a 19. század elejéről

kus vallásnak az emberi természetet megneumesítő erejéről mondott prédikációival minden kortársánál nagyobb sikereket ért el. Beszédeit József nádoron, a főurakon, így Széchenyi Istvánon, püspökökön kívül országgyűlési képviselők, egyetemi tanárok, sőt protestáns lelkészek és zsidó rabbik is érdeklődéssel hallgatták. Prédikációi magyar fordításban *Ábitat órái. Elmélkedések Isten, erény és örökkévalóság felett* címen jelentek meg.

A jó szónokokban és beszédkiadványokban nem szűkölködő korszak hitbuzgalmi és aszketikus munkákban igen szegény volt. A jobbak közé tartozik a piarista Bielek László *Kegyes ájtatosságok tárháza* (1803) című műve. A nagyközönségnek szánt legkedveltebb imakönyv Albach Szaniszló tollából került ki. A *Heilige Anklänge*, magyar fordításban *Szent hangok* című imakönyv gyors egymásutánban 20 kiadást ért meg. Olasz, francia és szlovák nyelven is megjelent.

b) Teológia, történetírás és más tudományok

A hittudományok művelői közül messze kimagaslott az európai hírű Alber János piarista (†1830), aki 1806-tól a pesti egyetemen a szentírástudományok tanára volt. Legjelentősebb műve a 16 kötetes *Szentírásmagyarázat* (*Interpretatio S. Scripturae*). Szilasy János (†1859) pesti egyetemi tanárnak *A lekipásztorság tudománya* c. munkáját az egyetem teológiai kara külön jutalomban részesítette. A történelemtudománynak tett nagy szolgálatot zsinattörténeti kiadványával (*Leges ecclesiasticae Regni Hungariae*, 3. köt., 1785–1827) Batthyány Ignác erdélyi püspök (†1798), a róla elnevezett gyulafehérvári Batthyaneum megalapítója. Hasonlóan fontos Fejér György filozófus, majd történész leghíresebb műve, a 42 kötetes *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*, amely a magyar történelem okleveles emlékeit tartalmazza.

A profán tudományok művelői között is találunk kiváló papokat. A pesti egyetem bölcsészkarán tanított a magyar tudományos nyelvészet megalapító-

37. Révai Miklós

ja, a piarista Révai Miklós (†1807). A pálos szerzetesnek indult Verseghy Ferenc (†1822), aki a Martinovics-féle összeesküvésbe is belekeveredett, egyaránt volt költő és közismert nyelvész, a jottista–ipszilonista vita résztvevője.

38. Czuczor Gergely

1840-től volt a pesti egyetem világhírű tanára a zseniális fizikus, a dinamónak 6 évvel Siemens előtti feltalálója, a bencés Jedlik István Ányos (†1895). Életfelfogására jellemző egyik rendtársához intézett megjegyzése: „Kedves öcsém, jobban megismertem én Istent a fizikából, mint ön a teológiából”. A szintén bencés – a szabadságharc után 2 évig raboskodó – Czuczor Gergelynél (†1866) nehéz eldönteni, hogy költőként (balladák), avagy nyelvészként (lexikon) alkotott-e maradandóbbat.

FORRÁS

1790/91. évi 26. törvénycikk
a vallás ügyéről

Amikor a karok és rendek az örökké tartó egyetértésnek és egyesülésnek köztük való megállapítása végett igazságosnak ismerték el, hogy Magyarország határain belül a vallás ügye egyedül az 1608. és 1647. évi törvények alapjára helyeztessék vissza, és hogy következként úgy az ágostai, mint a helvét hitvallást követő evangélikus honlakosok örökre visszaállított szabad vallásgyakorlatának alapjául és szegletkövéül az idézett 1608. évi, koronázás előtti 1. cikkelybe foglalt és a törvénykönyvbe beiktatott bécsi békének, valamint az 1647/5. törvénycikkbe iktatott linczi békének tartalma fogadtassék el és ujittassék meg; azért Ő szent felsége kegyelmes jóváhagyásával (a papságnak és katolikus világi urak valamely részének ellenmondása nem állván ellen, sőt örökre semmi erővel nem bírván) határozatlik:

1. Hogy a későbbi törvényeket és cikkelyeket, valamint a kiváltságokat, leiratokat és utasításokat figyelembe nem vévén, ezentul a vallás gyakorlata, a templomok, tornyok, harangok, iskolák, sarkterek és temetők szabad használatával, úgy az országzászlósoknak, mágnásoknak és nemeseknek, mint a szabad királyi városoknak, s az összes karoknak és rendeknek, saját jószágaikon és a királyi ügyészség birtokain, a mezővárosokban és falvakban mindenütt szabadon hagyassék, és senki közülök, bármily rendű és állapotú legyen, annak

szabad használatában és gyakorlatában semmiféle szín alatt, Ő felsége vagy bármely más földesur által ne háborgattassék vagy akadályoztassék; a parasztok is, akár mezővárosiak, akár falusiak, bármely földesur és a királyi ügyésség jószágain, az ország közbékéje és nyugalma végett, a vallás szabad használatában, gyakorlatában és módjában Ő szent felsége, vagy hivatalnokai, vagy földesuraik által hasonlóképen semmi módon, avagy semmi szín alatt ne háborgattassanak és akadályoztassanak.

2. Az ekképen kijelentett szabad vallásgyakorlatnak bővebb megszilárdítása végett azonfelül nyilvánítatik, hogy az már sehol sem magánjellegű többé, hanem mindenütt nyilvános, s ennél fogva a magános és nyilvános jellegű gyakorlat közötti különbség teljesen megszűnven, szabadságukban állandó az evangélikusoknak, az alább megírt módon jövődében azon helyekre is, melyek eddigelé fiókhelyeknek tekintettek, és mindazokra, melyekben az evangélikusok szükségesnek vélik, egyházi szolgákat beállítani, templomokat tornyokkal vagy azok nélkül, lelkészlakásokat és iskolákat, valamint különbség nélkül azon helyeken is, hol gyakorlatuk van, minden további folyamodás nélkül föllátni vagy helyreállítani, azon biztosítás mellett azonban, hogy mivel az adózó nép föntartása a közigazgatásnak főföladatát teszi, azon helyeken, hol ezentul a szabad vallásgyakorlat behozatalával valamely új templomot, vagy imaházat építeni, vagy lelkészt beállítani kellene, előlegesen az illető vármegye által kiküldendő vegyes bizottság segítségével, azonban az egyházmegyei ember befolyása nélkül, a szükséges költségek és kiadások, meg az adózó nép ereje, valamint az ott állandó lakással bíró lelkeknek vagy családoknak a nyilvános vallásgyakorlat azután való föntartására képes száma, a földesur közbejövetelevelével megvizsgáltassanak, megismertessenek és a vármegyének bejelentessenek, a hol bizonyítvány adatván a felől, hogy elegendő alappal vannak ellátva, továbbá, hogy a vallásgyakorlat föntartására szükséges szám megvan: a földesur kötelezve leendő az egyház, lelkész és iskola számára alkalmas belső vagy gyöptelket adni; a katolikus községek pedig az ily egyházak vagy iskolák föllátniához vagy javadalmazásához költséggel, avagy ígás vagy kézi munkával járulni semmi módon nem lesznek kötelezve, a mi az evangélikus földesurak és községek részéről is, az ujonnan föllátniandó római katolikus egyházakra és lelkészlakokra vonatkozólag, meg fog tartatni; az evangélikus nemesek vagy földesurak joga a szabad vallásgyakorlat behozatala, valamint a templomok s lelkészlakok föllátniása és javítása iránt, egyszer mindenkorra megszorítatlannak és korlátlannak nyilvánítván.

3. Az evangélikusokat illető szabad vallásgyakorlat következményeképen, legyenek azok akár iparos, akár más bármely sorsú és állapotú emberek, nem véve tekintetbe a czéhek kiváltságait, sem miseáldozatokra, sem körmenetekre, sem a saját vallásukkal ellenkező más szertartásokra és cselekvényekre semmiféle czimen és büntetéssel ne kényszeríttessenek, vagy e czimen teljesítendő bármily adózásokra ne köteleztessenek.

4. Mind a két hitvallású evangélikusok azokban, melyek a vallásra tartoznak, egyedül vallásuk felsőségeitől függenek; hogy pedig ez a fokozatos felsőség a vallás dolgában a maga bizonyos rendjében álljon fenn: Ő szent felsége föntartja magának úgy a nevezett felsőség rendezésére, mint a többi fegyelmi részekre nézve is, egyébként a vallás szabadságának érintése

nélkül, oly rendet állapítani meg, mely azon vallás ügy világi tagjainak, mint egyházi szolgálaink közös helyeslésével legcélszerűbbnek fog tartatni.

Ennél fogva Ő császári királyi felsége, az őt megillető legfőbb felügyeleti hatalomnál fogva, mind a két hitvallású evangélikusokat meg fogja ezután hallgatni, s egyuttal gondoskodni fog, hogy ezen dologban bizonyos és az ő vallásuk elveihez alkalmazott rend állapíttassék meg. Addig pedig rendeltetik, hogy a vallás ügyében saját hitvallásaik zsinatai által a maga módja szerint alkotott kánonok, a melyeknek ugyanis jelenleg használatában vannak, és az ezentul e törvény által meghatározott módon alkotandók, sem kormányzói parancsok, sem királyi határozatok által megváltoztathatók ne legyenek; szabadságukban állandó tehát nekik nemcsak mindenféle gyűléseket tartaniok, hanem zsinatokat is, előre meghatároztatván azonban ő apostoli királyi felsége által esetről esetre mind az azokban részt vevő személyek száma, mind az ott tárgyalandó ügyek, ara a helyre, a melyet ők maguk fönt nevezett Ő felségének előleges beleegyezésével választandanak, összehívniok, úgy azonban, hogy az egyik vagy másik hitvallású evangélikus egyházkerületek ezen, mint mondva volt, Ő felségének előre bejelentendő zsinataikra, ha föntnevezett Ő felségének úgy fog tetszeni, királyi embert is valláskülönbség nélkül, nem ugyan igazgatás vagy elnöklés, hanem csupán felügyelet végett, oda bocsátani tartozzanak, és az így alkotott kánonok és szabályok csak miután a királyi főfelügyeleten átmentek és helybenhagyást nyertek, birjanak érvényesség erejével, egyébiránt mindenekben érintetlenül hagyatván a király legfőbb felügyeletének az ország törvényes kormányzói útján gyakorlandó hatalma, épségben maradván fönt nevezett Ő felségének a mindkét hitvallású evangélikus egyház lelki ügyei körül megillető többi királyi jogai is, melyeknek csorbitását Ő felsége sohasem engedendi meg.

5. Nemcsak azon mind alsó, mind grammatikai iskolákat, melyekkel birnak, megtartaniok, hanem újakat és mindenütt, a hol szükségesnek látszik, valamint felsőbbeket is, ezeket azonban előleges királyi jóváhagyás hozzájárulásával, állítani s azokba mestereket, tanárokat, igazgatókat, aligazgatókat hívni és őket elbocsátani, számukat szaporítani vagy csökkenteni, valamint bármely iskoláik részére úgy helybeli, mint felsőbb és legfelsőbb tanfelügyelőket vagy gondnokokat hitvallásuk tagjai közül választani; a tanítás és tanulás módját, szabályát és rendjét (érintetlen maradván ez iskolákra nézve és fönt nevezett Ő felsége legfőbb királyi felügyeletének, mint mondatott, az ország törvényes kormányzói útján gyakorlandó joga) megállapítani a jövődő időkben mindig szabad legyen a mindkét hitvallású evangélikusoknak; a közoktatási rendszer azonban, mely a karok és rendek alázatos előterjesztéséhez képest Ő felsége által lesz meghatározandó, ezen iskolákra is egyaránt ki fog terjesztetni, de ide nem értvén a vallási tantárgyakat, melyek minden vallásnak saját rendelkezése alatt kell hogy maradjanak. Azonkívül tanulóiknak adomány elfogadása és az egyházi szolgálat segítése végett a jöltevékhöz nemcsak biztosan járulniok, hanem tanulmány céljából külföldi akadémiákra és minden akadály nélkül menniök, és a részökre alapított ösztöndíjakat elfogadniok szabad legyen. Továbbá megengedtetik úgy symbolikus, mint theologiai és az áhitatosság gyakorlására tartozó könyveiket, a maguk által rendelendő és a királyi helytartótanácsnak névszerint bejelentendő saját felekezetiükben külön könyvvizsgálók felügyelete alatt szabadon

kinyomatniok; oly föltétel alatt azonban, hogy ezen könyvekben a katolikus vallás elen semmi guny vagy sértés ne foglaltassék, a felelősség terhe az ily guny és sértésért a kinyomatást engedélyezőkre hárulván; azon királyi rendelet továbbá, hogy az újonnan nyomtatott könyvekből három példány a királyi helytartótanács útján mindenkor Ő felségéhez beküldessék, ezen könyvekre is kiterjesztetik.

6. A papi bérnek vagy ágybérnek eddig az evangélikusok által a katolikus lelkészek és mesterek vagy más egyházi szolgák részére akár készpénzben, akár terményekben vagy munkában teljesített fizetése jövőre teljesen szűnjék meg, és ezen országgyűlés törvénycikkeinek kihirdetésétől számítandó egy negyedév múlva többé sehol ne szedethessék, ha csak az evangélikusok a nevezett lelkészek szolgálatával önként nem éltek volna, mely esetben azon cselekményekért a katolikusokkal egyenlő papi bért tartoznak fizetni. Hogy pedig a katolikus lelkészeknek ez elvesztett jövedelmekért mi módon legyen kárpótlás nyújtandó? az iránt a helytartótanács meg fog hallgattatni, de egyszersmind az is kijelentetik, hogy Ő felsége sohasem járuland ahhoz, hogy ezen kártalanítás czimén akár az adózó népre, akár a királyi kamarai kincstárra valami újabb teher háruljon. Templomok, lelkészlakok vagy iskolák építése vagy javítása alkalmával pedig sem a katolikus nép az evangélikusnak, sem az evangélikus nép a katolikusnak kézi vagy szekeres munkát adni ne köteleztessék, s az ez iránt kötött szerződések semmisseknek tekintendők.

7. Mind a két hitvallású evangélikus lelkészek beteg és fogoly hitsorsosait, a szokott rendőri óvatosság alkalmazása mellett, mindenkor és mindenütt szabadon látogathatják, halálra előkészíthetik és a halálra ítélték mellett nyilvánosan is a kivégzés helyén, úgy azonban, hogy beszédet ne tartsanak, megjelentethetnek; a római katolikus papoknak pedig, midőn betegek, foglyok és halálra ítélték által hivatnak, a megjelenés, a szokott rendőri biztosítás alkalmazása mellett, semmiképen meg ne tagadhassék.

8. Ugy a nagyobb, mint a kisebb közhivatalokra nézve határoztatik, hogy azok a magyar állam iránt érdemesült és a törvény által megkívánt minősítéssel bíró honfiaknak valláskülönbségre való tekintet nélkül adományoztassanak.

9. Az evangélikusok a törvényben előírt eskü letételétől, a mi annak záradékát (a boldogságos szűz Máriát, Isten szentjeit és választottait) illeti, menteknek nyilváníttatnak.

10. Az evangélikusoknak egyházaik, lelkipásztoraik, mindenféle iskoláik, valamint kórházaik, árvaházaik, és az ágostai s helvét vallású bármely szegények avagy az ifjuság részére tett vagy jövőben teendő alapítványai, valamint a könyöradományok tőlük semmiképen el ne vétessenek, se kezeikből s igazgatásuk alól semmi szín alatt ki ne vétessenek; ez alapítványok igazgatása továbbá közülök azoknak kezében, kiket helyes renddel illet, épségben és érintetlenül meghagyassék; azok az alapítványok pedig, melyek mind a két hitvallású evangélikusoktól az utolsó kormányzat idejében netalán elvették, azonnal visszaadassanak, a király főfelügyelete, hogy ez alapítványok az alapítók szándéka szerint kezeltesse és fordíttassanak czéljokra, ezekre is kiterjesztetvén.

11. Mind a két hitvallású evangélikusok összes házassági ügyeiben a bíraskodás saját egyházi székeikre hagyassék; Ő szent felsége azonban, királyi tisztéhez képest meghallgatván magukat a

mindkét hitvallású evangélikusokat, előlegesen alkalmas módról fog gondoskodni nemcsak arra nézve, hogy az egyházi székek a pörlekedő felek mindenoldalu biztossága érdekében kellőképen szerveztessenek, hanem, hogy azok az elvek is, a melyek szerint az egyházi székek a maga idejében a házassági pereket elbírálandják, felügyelet és megrősítés czéljából hozzá fölterjesztessenek. Addig is pedig ezen házassági ügyek az utóbbi években érvényes elvek szerint a világi bíróságok által, ugyanis a vármegyékben és saját bírói hatósággal ellátott kerületekben azok törvényszékei által, a szabad királyi és a bányavárosokban pedig azoknak tanácsa előtt fognak ítéltetni; érintetlenül hagyatván a királyi és a dolog természetéhez képest a hétszemélyes táblához való fölebbezés; annak határozott kifejezésével azonban, hogy az elválasztási ítéletek csupán csak polgári hatásukra nézve tekintessenek mindenütt érvényeseknek, a püspököket pedig a házassági kötelék ilyen semmiségének elismerésére és a katolikusokra való kiterjesztésére nem kötelezhetik. A mi a hazai törvénnyel tilalmazott, az evangélikusok elvei szerint pedig megengedett izekben való fölmentéseket illeti, az evangélikusokat Ő szent felsége egyszer mindenkorra kiveszi azon kötelezettség alól, hogy az ilyen fölmentéseket, tudniillik a harmadik és negyedik izben, tőle kérjék, úgy mint ezt már előbb is a kegyeletes emlékü felséges császár és király, II. József, az Ő szeretett testvére, elrendelte volt.

12. Mind a két hitvallású evangélikusok az ily módon alkotott és örök érvényű törvény rendelkezése által szabad vallásgyakorlatuk, valamint templomaik, iskolák és lelkészlakjaik, nemkülönbönben alapítványaik megtartása iránt mindenképen biztositatván, a köztök és római katolikus vallást követő honlakosok közötti béke és egyetértés további megszilárdítása végett határoztatik, hogy a mondott templomok, iskolák, lelkészlakások és alapítványok tekintetében (épségben maradván azonban a Szirmai- és Hrabovszky-, valamint az Apaffi-féle alapítványokra nézve az evangélikusok igényei, a mennyiben azt bizonyítékokkal tudják támogatni) mind a két részről a jelenlegi birtokállapotot vétessék zsinórmértékül, oly módon, hogy ezentul a katolikusok alapítványai a katolikusok, az evangélikusoké pedig az evangélikusok javára fordíttassanak, és így jövőre nemcsak hogy ezeknek további visszakövetelése mind a két részről megszüntetendő lesz, hanem templomok, iskolák és lelkészlakok elfoglalását soha ezentul bármely szín alatt megengedni nem lehet; azok pedig, a kik ily erőszakos foglalásokban magukat bűnösökké teszik, az 1647/14. törvénycikk szerint, 600 magyar forint büntetésben marasztaltassanak el.

13. Mivel a katolikus vallásról való áttérés a békekötések értelmében bevett evangélikus vallások bármelyikére a katolikus vallás elveivel ellenkezik; nehogy ez vaktában történjék, az efféle előforduló esetek Ő királyi szent felségének tudomására hozandók lesznek; szigorú büntetés alatt hagyassék meg továbbá, hogy végül senki se merészellen valamely katolikust bármiféle módon az evangélikus vallás fölvételére csábíttatni.

14. Már föntebb ki lett jelentve, hogy az evangélikusok ezen jogai egyedül Magyarország határain belül bírnak érvénnyel; minélfogva Dalmát-, Horvát- és Szlavonországok helyhatósági törvényeik további használatában meghagyatnak, és így azon országok határain belül az evangélikusok sem jóságok bírására, sem akár nyilvános, akár magánhivatalok viselésére nem képesek; szabadságukban maradjon azonban az ágostai és helvét hitvallású

evangélikusoknak azon országokban is a törvény rendes útján visszakövetelniök ősi ingatlan jószágait, melyekre ha valamely birtokjogot nyernek, Ő felsége föntartja magának kártalanításukról gondoskodni; azonkívül azon Alsó-Szlavoniában fekvő, részint ágostai, részint helvét hitvallást követő néhány falu ezentul is nemcsak hogy semmiképen ne háborgattassék, hanem szabad vallásgyakorlatukban oly módon, a mint jelenleg élnek, továbbra is meghagyassanak; végül kereskedés vagy gyáripár végett szabad legyen mind a két hitvallású evangélikusoknak bérleti jogon, de minden akár nemesi, akár polgári telek tulajdona nélkül, ugyanott lakniok.

15. A vegyes házasságokból, melyek mindenkor a katolikus lelkészek előtt lesznek kötendőek, a melyek ellen azonban bármely akadályt akármilyen szín alatt emelni tilos legyen származott és származandó gyermekek, ha az atya katolikus, az ő vallását kövessék; ha pedig az anya katolikus, akkor csak a fiugyermekek követhessék atyjok vallását.

16. Valamint azon házasságokból, melyek már megkötésök idején vegyesek valának, úgy az olyanokból eredő perek is, melyek az egyik félnek az evangélikus vallásra való áttérése következtében váltak vegyesekké, mivel mind a két esetben valóságos szentségről van szó, a katolikusok szentszékei elé tartoznak.

17. Az ágostai és helvét hitvallású evangélikusok a katolikusoknak most szokásban levő ünnepeit a nyilvánosság előtt, de nem magánkörben, a hol zajos munkákon kívül minden egyebet lehet végezni, tartoznak a közbotránkozás elkerülése végett megtartani, azzal a hozzáadással, hogy a földesuraknak és minden családfőnek tiltva legyen, akár katolikus, akár evangélikus jobbágyaikat és cselédjeiket ünnepeik, szertatásuk és áhítatosságuk megtartásában akadályozni.

VII. Reformkor, forradalom, neoabszolutizmus

I. A SZABADELVŰEK ÉS KATOLIKUSOK

Az 1825-től összeülő reformországgyűléseken egyre tudatosabban és következetesebben kapcsolódott egymásba a társadalmi és nemzeti progressziót zászlajukra tűző erők küzdelme a magyarság függetlenségéért és a gazdasági élet tőkés fejlesztéséért. Az idők követelte gazdasági és társadalmi reformokért vívott harcok egyik vezéregyénisége, mint tudjuk, Széchenyi István volt.

Széchenyi mélyen vallásos emberként és hitét gyakorló katolikus férfiként gyakran gyónt, de méltatlanságának tudatában ritkábban járult az Úr asztalához. Bár a vallásügyi kérdés tekintetében ellentétbe került a klérussal, az egyház több papjával jó kapcsolatot tartott fenn. Ez azonban nem politikai, hanem vallási jellegű volt. Pap barátai közül a legnagyobb hatást a ferences Albach Szaniszló gyakorolta rá. Korábban már szerepelt, hogy előszeretettel hallgatta prédikációit, elfogadta lelki vezetését annál is inkább, mert a politikai és társadalmi reformok kérdésében azonosak voltak nézeteik. Albach mindvégig, még döblingi magányában is kitartott Széchenyi mellett. A magyar főpappal, mivel azok zöme az országos politikában a társadalmi változásokat ellenző ókonzervatív irányzathoz tartozott, Széchenyi nem tudott olyan viszonyt kialakítani, aminek segítségével ha részben is, el tudta volna fogadtatni velük nagyszabású terveit.

A magyar katolikus egyház anyagi alapjait a földbirtok és a jobbágyság tize-de képezte. Ezeket és az egyház számos kiváltságát a polgári átalakulásért indított harc veszélyeztette. A főpapság, mivel nem ismerte fel, hogy a polgári átalakulás az egyház nem mindenfajta, hanem csak feudális jellegű anyagi bázisát fenyegeti, továbbá mivel nem tudatosította, hogy társadalmi súlyát csak akkor őrizheti meg, ha követi a társadalmi fejlődés irányát, mindennek előtt arra törekedett, hogy intézményeinek fenntartását a régi, hagyományos

módon biztosítsa. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a jozefinista szellemű és szabadelvű csoportok egyre radikálisabban fordultak szembe az egyházzal. Pedig a liberalizmus hivatalos programja nem volt nyíltan egyházellenes, megelégedett a teljes körű vallásszabadság és törvény előtti felekezeti egyenlőség követelésével. Társadalmi, valamint politikai célkitűzései alapjainban összeegyeztethetőek voltak az egyház tanításával. Deák, Eötvös stb. ezt részleteiben is megkísérelték kidolgozni. A politikusok többsége, valamint a liberális sajtó a katolicizmust mégis nemcsak konzervativizmussal, hanem nemzetellenességgel is vádolta. A magyar katolikus sajtó, például 1841-ben alakult *Religio* csak későn és igen csekély sikerrel védte az egyház vélt és valódi érdekeit.

39. Egyháziak és világiak a reformkorban

2. A VEGYES HÁZASSÁGOK PROBLÉMÁJA

A polgári átalakulásért, a személyi szabadság kibővítéséért, a protestáns felekezetek térnyeréséért vívott küzdelmek közepette a magyar klérus, mivel igen sok katolikus világi képviselő is a hivatalos egyházi állásponttal szemben foglalt állást, nem tudta minden régi jogát és privilégiumát megőrizni.

Kürösnösen állt ez a vegyes házasság ügyére. Az erre vonatkozó törvények még mindig hátrányosak voltak a protestánsok részére. Az 1790–1791. évi 26. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy a vegyes házasságokat a katolikus pap előtt kell megkötöni, aki semmiféle akadályt nem gördíthet a házasság megkötése elé. A protestánsok szerint akadálnak minősül, ha a katolikus pap,

a törvény adta lehetőséggel élve a protestáns vőlegénytől kötelezvényt, reverzalist kér gyermekei katolikus vallásban történő neveltetésére vonatkozólag. Amennyiben ezt nem kapja meg, a katolikus egyház törvényei szerint külön pápai felmentés birtokában és csak passzív asszisztálhat a házasság megkötésénél, vagyis a templomon kívül, liturgikus ruha és szertartás nélkül veheti csak tudomásul a felek házassági nyilatkozatát.

I. Ferenc 1799-ben a protestánsok javára úgy döntött, hogy a katolikus pap akkor is köteles az esketés elvégzésére, ha a nem katolikus fél megtagadja a reverzalist. A papság egy része engedelmeskedett a királyi utasításnak. A másik rész azonban ragaszkodva az egyház törvényeihez, nem vette figyelembe az uralkodói rendeletet.

A protestánsok a vegyes házasságok – széles társadalmi körben akut problémát okozó – ügyét az országgyűlések elé vitték, ahol a liberális katolikus követek is támogatták őket. A protestánsokkal együtt a lelkiismereti szabadságra hivatkozva az 1832–1836. évi országgyűlésen azt akarták törvénybe iktatni, hogy a vegyes házasságból származó mindkét nemű gyermekek 18 éves korukig az apjuk vallását kövessék és azután szabadon maguk dönthessék el, melyik vallásban akarnak megmaradni. A tervezet törvénybe iktatását a felső-tábla és a király vétója megakadályozta.

Lajcsák Ferenc nagyváradai püspök 1839. március 15-én arra utasította papjait, hogy a reverzális nélküli vegyes házasságokat ne áldják meg a templomban, hanem csak passzív asszisztenciával vegyék tudomásul a házasfelek nyilatkozatát. Lajcsák pápai felhatalmazás nélkül szánta rá magát a passzív asszisztencia engedélyezésére, s tette lehetővé a reverzális nélküli vegyes házasságok érvényes megkötését. Megoldása az egyházi törvényeken kívül sértette a házasulandók vallásos érzését, ráadásul nem elégítette ki a protestánsokat.

Az ügy végleges rendezését az 1839–1840. évi országgyűlésen akarták elérni, ahol mindkét tábla megszavazta azt a törvényjavaslatot, mely szerint a vegyes házasságokat mindig a vőlegény vallása szerinti pap előtt kell megkötönni, a gyermekek pedig az apjuk vallását tartoznak követni. A törvényt a király azonban ezúttal sem szentesítette.

Az elmérgesedett kérdés tisztázása érdekében a magyar püspöki kar Lonovics József csanádi püspököt Rómába küldte. Lonovics törekvéseit Rómában Clement Metternich diplomáciai úton is támogatta, mivel az államminiszter jó viszonyt akart fenntartani a Szentszékkal, és a felekezetek között békességet szeretett volna teremteni az országban. Lonovics hosszas tárgyalások után kieszközölte XVI. Gergelytől (1831–1846) az 1841. április 30-ai keltezésű *Quas vestro* brevét, mely megengedte a katolikus pap passzív közreműködését, asszisztenciáját a reverzális nélküli vegyes házasságok esetén. Ugyancsak ezen a napon adta ki a Szentszék az Államtitkárság vezetőjének a pápai brevéhez csatolt intézkedését, az úgynevezett Lambruschini-féle instrukciót, amely megengedte és elismerte a nem katolikus pap előtt a trienti forma nélkül kötött házasság érvényességét. A római Kúria ezen, a középkorig visszanyúló hagyományon alapuló lépése messzemenően kedvezett a protestantizmusnak. Luigi Lambruschini bíboros államtitkár május 3-án adta át Lonovicsnak a magyarországi érsekeknek szóló bréve és az instrukció eredeti példányát s annak több másolatát, amelyből Lonovics küldött a prímásnak és Metternich kancellárnak. Tartalma rövid idő alatt közismertté vált.

A Lambruschini-féle utasítás kedvezményét az 1843–1844. évi országgyűlés hamarosan állami törvényerőre emelte. A 3. tc. törvényesnek ismerte el az 1839. március 15-e óta a protestáns lelkész előtt kötött vegyes házasságokat, de az önként adott reverzálisnak állami érvényét is. Továbbá lehetővé tette az áttérést a katolicizmusról a protestantizmusra, felekezetváltás esetén nem kívánta meg sem a hatheti oktatást, sem a királyi engedélyt.

3. FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC

a) Az 1848-as törvények egyházi vonatkozásai

A reformkori törvényhozatal tetőpontját jelentő s V. Ferdinánd király (1835–1848) által szentesített 1848. áprilisi törvények a katolikus egyház helyzetét mind vagyoniilag, mind pedig államjogiilag lényegében megváltoztatták.

A végrehajtó hatalmat a felelős magyar minisztérium kezébe letevő 3. törvénycikk harmadik paragrafusa értelmében a királya főpapot miniszteri

ellenjegyzéssel nevezi ki, főkegyúri jogát a király a felelős magyar minisztériumon keresztül gyakorolja. Ezáltal a katolikus főpapság felett megmaradt az állam befolyása. A törvény nem pontosította, hogy e jogokat személy szerint melyik miniszter gyakorolja. Az egyháziak kinevezésére vonatkozó kapcsolattartás az uralkodóval a király személye körüli feladata lett. A kormányban a korábbi helytartótanácsi Vallásügyi Bizottság jogkörét viszont a vallás- és közoktatásügyi miniszter vette át.

A 13., illetve a 12. tc. deklarálta, hogy az egyházi birtokosság lemond a tizedről, a világi birtokosok pedig az úrbéri szolgáltatásokról. Bár a kártalanítást a „nemzet közbecsületének védpajza” alá helyezték (9. tc.), erre a forradalom leverése miatt nem került sor. A vallásügyet egyetemlegesen szabályozó 20. tc. a szabadelvű célkitűzések mentén igyekezett átformálni az állam és a felekezetek kapcsolatát. A törvényesen bevett felekezetek (a latin, görög és örmény szertartású római katolikus, az ortodox avagy görögkeleti, a református, az evangélikus, illetve az unitárius) között mindenféle különbségtétel nélkül teljes egyenlőséget és viszonyosságot nyilvánított ki. Vagyis ezentúl a törvény előtt szervezetileg egyenlőnek számítottak, híveik mind polgári, mint politikai tekintetben azonos jogokat élveztek. Az áttérés egyiktől a másikba semmilyen akadályba nem ütközött.

A teljes egyenlőség és viszonyosság elvéből az egyházak jogi egyenlősítése mellett vagyoni egyenlősítésük, illetve egyházi és iskolai szükségleteiknek állami költségvetésből történő fedezése is következett. Ez csak a katolikus egyház több mint 2 millió holdnyi birtokállományának kisajátításával és hívek, valamint az intézmények arányában történő újraelosztásával lett volna megvalósítható. A többi egyház földbirtokai ugyanis gyakorlatilag elhanyagolhatóak voltak.

Bár a katolikus egyház birtokainak szekularizálásra 1848/1849-ben nem került sor, az ettől való félelem, az államegyházi privilégiumok elvesztése, valamint főkegyúri jogosítványok – leginkább a püspökkinevezések – szabadelvű miniszteri közreműködéssel történő gyakorlásának abszurduma közös fellépésre kényszerítette a katolikus főpapokat. A magyar püspökök az egyház érdekeinek védelmét a katolikus autonómia, önkormányzat megteremtésében találták meg. Szemük előtt az erdélyi Státus példája lebegett,

ahol – a protestáns többséggel szemben közösen védekezve – régóta eredményesen működtek együtt világiak és egyháziak. Dogmatikai, morálteológiai, kánonjogi és liturgikus kérdésekbe a világiak nem szólhattak bele. Érdemi szerepet a vagyonkezelés (például pénzalapok, alapítványok felügyelete), az oktatási intézmények fenntartása, igazgatása, s a világi hatalommal való kapcsolattartás terén kaptak. Felmerült az erdélyi Státus régi jogosítványának, a püspökjelölés jogának felelevenítése is. A katolikus autonómia létrehozása azonban sem a pápaságnak, sem az uralkodónak nem állt érdekében. Róma nem nézte jó szemmel világiak bevonását az egyházkormányzatba, a bécsi udvar pedig mereven ragaszkodott a főkegyúri joghoz. A tervezgetésekre a szabadságharc bukása tett pontot. A Horváth Mihály kultuszminiszter, kinevezett csanádi püspök által 1849. augusztus 20-ra összehívott autonómiakongresszus már nem

ülhetett össze.

b) Egyháziak részvétele a harcokban

A katolikus egyház számára előnyösnek nem igazán mondható változások ellenére – a felső- és alsópapság aulikus, azaz Habsburg-párti tagjait és a megfélemlített lelkészeket leszámítva – a katolikus klérus többsége támogatta a szabadságharcot.

40. Tábori lelkész a tavaszi hadjáratban

Nemcsak az egyházmegyes és szerzetesi szemináriumok ürültek ki, mert a kispapok nagy része bevonult katonának, hanem a felszentelt papok közül is, minden egyházi tilalom ellenére, sokan harcoltak fegyverrel az osztrákok

ellen. Hozzávetőleg 600-ra tehető a fegyvert ragadó kispapok és papok száma. Mintegy 100 tábori lelkész bátorította a honvédeket. Legkevesebb huszan áldozták életüket a hazáért a csatatereken vagy a kórházakban.

Az egyháziak a kórházak felállításából és a sebesült honvédek ápolásából is derekasan kivették részüket. A legtöbb püspöki palota, szeminárium, kolostor szállást adott a beteg, sebesült katonának. Még a forradalmi hatóságok is a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak az egri és kalocsai érseki, a szatmári, váradi és temesvári püspöki s az esztergomi káptalani honvédkórházakról. A főpapságnak és papságnak a „haza oltárára” helyezett anyagi áldozata is számottevőnek mondható.

A katolikus papság helytállásáért nem sok köszönetet kapott. „A közrendű papság ama részének, mely nem volt hajlandó fegyverrel harcolni, vagy bármilyen módon kifejezést adott elégedetlenségének a radikális elemekkel szemben, vagy kényszerűségből kihirdette az osztrákok rendeletét, meg kellett szenvednie magatartásáért. Tucat számra kerültek a papok vizsgálati fogságba, vagy szenvedtek más megaláztatást, sőt Damjanich tábornok Mericzay János tápiószecsői és Hornegger Antal kókai plébánost 1849 nagypéntekén és nagyszombatján – április 6–7. – egészen semmitmondó okok alapján főbe lövette.”

4. A NEOABSZOLUTIZMUS ÉVEI

a) Megtorlások

A szabadságharc veresége után a megtorlás nem kerülte el a katolikus püspököket és az alsópapságot sem. Ferenc József (1848–1867–1915) visszavonta Hám János esztergomi és Lonovics József egri érseki, Jekelfalussy Vince szepesi, Horváth Mihály csanádi püspöki – még V. Ferdinánd által hozott – kinevezését. Haynau Rudnyánszky József beszercebányai püspököt hatévi vasban töltendő fogságra és püspöki méltóságától történő megfosztásra ítélte. A börtöntől a pápai bécsi nuncius erőfeszítésére megszabadult, de száműzetésbe kellett mennie. Jekelfalussy Vincét Bécsből rendőri kísérettel Pestre küldték, és csak hosszas vizsgálat után engedték szabadon. Lonovics József csanádi püspököt a hírhedt Újépületben tartották fogva, majd száműzték. Bémer László

váradi püspököt Haynau halálra íteltette, majd az ítéletet 20 évi börtönre változtatta. A közvélemény felzúdulásának hatására a kormány a püspököket Bécsbe vitette, lemondatta és egy kolostorban internálta. Lemény János fogarasi görög katolikus püspököt szintén lemondásra kényszerítették.

Az alsópapság tagjai közül öt lelkészt kivégeztetett az osztrák vérbíróság. Ezen kívül 16-ot halálra ítélték és miközben a siralomházban készültek a halálra, napok vagy hetek múlva kegyelmeztek meg nekik. Legalább 300-ra lehet

41. Arad, 1849. október

tenni a szabadságharc után bebörtönzött vagy meghurcolt papok számát. Az osztrák börtönökbe, Olmützbe, Königgrätzbe, Josephstadtba, Theresienstadtba, Kufsteinbe hurcolt papok sok méltánytalanságnak, szenvedésnek voltak kitéve s közülük több a fogságban meg is halt. Akik megmaradtak, csak évek múlva – az utolsók 1857-ben – kaptak kegyelmet, de itthon még sokáig rendőri felügyelet alatt tartották őket.

Több száz papnak haditörvényszékek előtt kellett magát igazolnia. Azokat a klerikusokat, akikről megtudták, hogy honvédként harcoltak, besorozták az osztrák hadseregbe, és gyakran távoli tartományokba vezényelték őket.

b) Az egyházszerkezet átalakítása

A klérussal szembeni repressziókkal párhuzamosan a katolicizmus állam-egyházi státusát átmenetileg visszaállító önkényuralmi rendszer Magyarországon meggyengítésére és szétaggalására irányuló törekvéseit egyházszerkezeti vonatkozásban is érvényre juttatta. Ferenc József már 1850-ben a románok számára az esztergomi érsektől független metropóliát szervezett. IX. Pius pápa (1846–1878) az *Ecclesiam Christi* kezdetű bullájával 1853-ban erősítette meg

az uralkodói rendeletet, amely a fogarasi püspökséget Gyulafehérvár-Fogarás néven érsekség rangjára emelte, és ide osztotta be a nagyvárad, valamint az újonnan alapított lugosi és szamosújvári püspökségeket. Az 1852. évi uralkodói alapítói aktust követően a pápa zágrábi püspökséget szintén 1853-ban emelte érsekség rangjára és tette egyháztartomány központjává. A kalocsai egyháztartományból szuffragánként hozzá csatolta Zengg-Modrust, Szerém-Boszniát, valamint a körösi görög katolikus püspökséget.

c) Az 1855. évi osztrák konkordátum hatása

A magyar egyház helyzetében az 1855. év hozott jelentősebb változást. A Szentsek és az osztrák császárság között 1855-ben kötött konkordátum (melyből a magyar főpapság szerette volna Magyarországot kikapcsolni) 36 pontban szabályozta a katolikus egyház helyzetét a Habsburg-birodalomban. Megszüntette a jozefinizmust és elismerte az egyház jogát arra, hogy

42. A császári udvar az 1850-es években

ügyeit a kánonjog törvényei szerint intézze. Szabaddá tette a kapcsolattartás Rómával, valamint az egyházmegyék minden állami beavatkozás nélküli kormányzását. Az elemi iskolákat teljesen egyházi felügyelet alá helyezte, a katolikusok házassági ügyeit az egyházi törvényszék elé utalta, a szemináriumok vezetését a püspökökre bízta. A konkordátum elfogadta, hogy a püspököket és egy kivételével a kanonokokat az uralkodó nevezze ki. A kegyúri jog gyakorlását úgy szabályozta, hogy a kegyúr a püspök által előterjesztett három jelölt közül választotta ki a neki megfelelő egyházi személyt (plébánosnak, templomigazgatónak stb.)

A konkordátum, jóllehet alkotmányjogi sérelmet jelentett Magyarországra s a katolikus vallás államvallás jellegét is feladta, a magyar katolicizmus javát szolgálta, mindenekelőtt azzal, hogy a jozefinista rendszert megszüntette.

d) Scitovszky János prímás és püspöktársai tevékenysége

A konkordátum nyújtotta nagyobb mozgási szabadságot a püspökök igyekeztek a magyar papság lelkiületének megújítására felhasználni. Ennek érdekében, mivel a konkordátum megengedte a zsinatok rendezését, Scitovszky János hercegprímás (1849–1866) 1858-ban Esztergomban tartományi, 1860-ban pedig egyházmegyei zsinatot hívott össze. Pécsen és Kalocsán 1863-ban volt egyházmegyei, illetve egyháztartományi zsinat. Ha másutt nem is került sor zsinatok megtartására, a püspökök körle veleikben buzdították papjaikat a hivatásukhoz méltó életre. Ezt segítették elő a papság részére rendezett lelkigyakorlatok. Jó példával a prímás járt elől. 1850 szeptemberében Nagyszombatba rendelte a környék papjait. 1851 augusztusában a pesti papság részére rendeztetett lelkigyakorlatot, egy év múlva pedig Esztergomban saját papjainak ő maga tartott négynapos beszéd sorozatot.

Az egyházmegyei papság fegyelmén kívül a szerzetesrendekét is meg akarta szilárdítani, mégpedig úgy, hogy vagy önmaga, vagy az általa megbízott püspökök végigvizitálták a magyar szerzetesrendeket, és az egyes látogatások végén rendezett reformkáptalanok segítségével hatásos reformrendeleteket vezettek be. Scitovszkynak 1853-ban sikerült a jezsuitákat Nagyszombatba visszahoznia. Nemsokára a rend egymás után nyitotta meg kollégiumait, és kivette részét a magyar katolikus életnek a szabadságharc bukása után bekövetkező átmeneti felvirágoztatásából.

A magyar egyház új apácaközösségekkel is gyarapodott. A *Notre Dame* kanonoknők 1851-ben Pécsen telepedtek le, az angolkisasszonyok 1852-ben Egerben, 1863-ban Veszprémbe. Az irgalmas nővérek is meghonosodtak és gyorsan elterjedtek. A Miasszonyunkról nevezett Iskolanővérek társasága, melyet 1833-ban a regensburgi püspök támogatásával Gerhardinger Terézia alapított, 1858-ban Temesvárott, 1860-ban pedig Kalocsán kapott házat.

A neoabszolutizmus korában kinevezett főpásztorok közül messze kiemelkedett Ranolder János veszprémi püspök alapítói, szervezői tevékenysége.

ge. A nagyfokú szociális érzékenységgel megáldott főpap alapítványokat létesített beteg, rászoruló iskolák és egyháziak számára, székvárosában kórházat alapított. Elete végén a főváros részére százezer forintot adományozott egy lánynevelő intézet céljaira. Ez lett a korszerű pedagógiai módszereiről elhíresült Ranolder Intézet. Randolder mellett Haynald Lajos és Fogarassy Mihály erdélyi püspökök tűntek nagyszabású alapításaikkal. A hercegprímás az esztergomi Bazilikát fejezte be és szentelte fel.

43. Scitovszky hercegprímás címere

A látványos megmozdulások nem voltak híján a politikai vonatkozásoknak sem. Az 1849-ben aulikus, dinasztia-hű főpapként a pécsi püspöki székből hercegprímássá kinevezett Scitovszky által szervezett felvonulások a nemzeti passzív rezisztencia kiemelkedő eseményeivé váltak. A prímásnak továbbá a konkordátum összbirodalmi érvénye ellenére sikerült megőriznie prímási tartományát önállóságát, amit a bécsi pápai nunciusok is respektáltak. E magatar-

*

Scitovszky, akit rozsnyói püspök korában búcsújáró püspöknek is neveztek, esztergomi érsekként is gyakorolta e szokását. A Szent Szűz kultuszához ragaszkodó nép tízezreivel együtt kereste föl a híresebb Mária-kegyhelyeket. Az 1857. évi máriazelli zarándoklaton 25 ezres, az 1864. évi sasvári búcsújáráson 60 ezres tömeg vett részt papjaival együtt, bizonyítva, hogy az egyház a papság és a hívek oszthatatlan közössége.

tásával sikerült erősítenie a magyar nemzeti politika függetlenségi törekvéseit. A prímási jogok fenntartása ugyanis egyben – a rendi hagyományok okán – az ország közjogi hagyományainak védelmét is jelentette.

Scitovszkynál eltökéltebben szállt szembe az udvar politikájával Haynald Lajos. Gyulafehérvár főpásztora 1860. évi októberi diploma után Magyarországot és Erdély azonnali és teljes unióját sürgette. Álláspontjának több ízben nyilvánosan hangot adott. Emiatt 1863-ban lemondatták püspökségéről, és Rómába kellett távoznia.

e) *Társulatok, egyházi kiadványok az 1850–1860-as években*

A jozefinizmus felszámolását követően a lelkiélet hamarosan a fejlődés jeleit mutatta. Felújultak a II. József által betiltott kongregációk és társulatok: 1856-ban Szabóky Adolf piarista Scitovszky támogatásával megalapította a városi iparos ifjúságot tömörítő Kolping-féle legényegyletet; 1859-ben megalakult az Eucharisztia tiszteletét ápoló Oltáregylet; folyt a papi szemináriumok reformja és megerősödött a katolikus sajtó és könyvkiadás.

Az 1848-ban – Fogarassy Mihály által létrehozott és vezetett – *Jó és olcsó Könyvkiadó Társulat* 1852-ben a *Szent István Társulat* nevet vette fel, melybe világiak is beléphettek. Választmányában helyet foglaltak az ország legkiválóbb katolikus személyiségei: Deák, Eötvös, Pauler Tivadar, Semmelweis Ignác stb. A *Néplapon*, az 1853-ban megindult *Családi Lapokon* kívül 1860-

44. Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsek

ban megjelent az első katolikus napilap, az *Idők tanúja*. Az 1841-ben alapított *Religio* társaként 1863-ban megindult a *Magyar Sion* című tudományos folyóirat.

Az egyházi szónokok közül egyesek, főleg a pesti egyetem tanárai, így Szaniszló Ferenc, a későbbi nagyváradai püspök, a veszprémi püspökként már említett Ranolder János, illetve Fogarassy Mihály magas színvonalú prédikációikkal és nagybőjti konferencia sorozataikkal a műveltebb rétegeket igyekeztek Istenhez közelebb vinni. A kiváló népszónokok, így Weinhoff József pinkafői plébános (*Ünnepi és egyházi beszédek*, 1853), Szabó Imre szombathelyi püspök (*Néphez alkalmazott egyházi beszédei*), és Mayer István esztergomi plébános, kanonok, majd címzetes püspök, *Népszerű egyházi beszédek*, 1849), közérthető, szívhez és észhez szóló prédikációikkal a hívek tömegeit vonzották a templomba. Mayer közkedvelt népnaptárt (kalendáriumot) is szerkesztett *István bácsi naptára* címen. A Bartakovics Béla egri érsek kiadásában 1855-ben megjelent *Katolikus Egyházi Énektár* az istentiszteletek bensőségességének elmélyítéséhez járult hozzá.

Az egyházi tudományos irodalom terén leginkább Palásthy Pál és Grynaeus Alajos, a pesti egyetem hittudományi karának tanárai, valamint Roskoványi Ágoston nyitrai püspök tűnt ki. Palásthy kétkötetes erkölcsstana, az 1861-ben Regensburgban megjelentetett *Theologia morum catholica* (*Az erkölcsök katolikus teológiája*) című, kitűnő módszerrel megírt munkája külföldön is általános elismerést váltott ki. Grynaeus neveléstani művéből (*Paedagogia sublimior theoretica et applicata; Magasabb elméleti és alkalmazott pedagógia*) egy esztendő alatt tízezernél több példányt vett meg az érdeklődő közönség.

Palásthy-nál és Grynaeus-nál nagyobb jelentősége volt Roskoványi Ágoston munkásságának, aki könyvtárat megtöltő forráskiadványaival igen nagy szolgálatot tett az egyetemes katolikus teológiának. Többkötetes műveit, főleg a *De primatu Summi Pontificis* (*A Legfőbb Főpap primátusáról*), a *Monumenta catholica pro independentia potestatis ecclesiasticae ab imperio civili* (*Katolikus emlékek az egyházi hatalomnak a világitól való függetlenségéről*, 13 kötet), valamint a *Romanus Pontifex tamquam primas ecclesiae* (*A római főpap mint az egyház primása*, 20 kötet) című munkáit már saját korában is mindenütt forgatták. Az ő szervezésében, a magyar püspöki kar költségén látott napvilágot

az első jelentősebb magyar vonatkozású vatikáni forráskiadvány, 1859–1860-ban (*Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I: 1216–1352. II: 1352–1526*), amelynek szerkesztője Augustin Theiner, a vatikáni levéltár prefektusa volt. Roskoványi munkássága a magyar katolicizmusban a szabadságharc után eluralkodó ultramontanizmus, feltétlen Róma-hűség szembevető bizonyítéka.

VIII.

A dualizmus és első évtizede: a kultúrharc kezdete

I. EGYHÁZ ÉS EGYHÁZSZERVEZET 1867 UTÁN

a) Új közjogi, politikai keretek

Az 1867. évi kiegyezés az 1723-as *Pragmatica Sanctió*ra hivatkozva a Habsburg-birodalmat dualista (kétközpontú) alapon szervezte újjá. Az alkotmányos állapotok helyreállítása mellett megtörtént a polgári átalakulás 1848-as eredményeinek, az állampolgári egyenlőségnek stb. törvénybe iktatása. Ebbe beletartozott a vallás- és lelkiismereti szabadság, valamint a felekezetek működési feltételeinek szabályozása.

A területi és közigazgatási egységét visszanyert országban a római katolikusok továbbra is abszolút többséget képeztek (46% volt latin és 12% görög szertartású). Az egyéb felekezetek országos arányai a következőképpen alakultak: református 15%, evangélikus 13%, unitáriusok mindössze 0,5%, görögkeletiek (ortodoxok) mintegy 9%, zsidók 4%, 0,5% egyéb (baptista stb.). A felekezeti és nemzetiségi hovatartozás esetenként fedésben volt. A szerbek és románok többsége ortodox, a ruszinok görög katolikusok, a horvátok katolikusok, a reformátusok és unitáriusok magyarok voltak. A latin rítusú katolikusok nagy része magyar, valamint német, horvát és szlovák volt. A

45. Ferenc József megkoronázása 1867-ben

görög katolikusok többsége román, kisebbsége ruszin és magyar; az evangélikusoké szlovák, német magyar volt.

Megmaradt, sőt felerősödött az a – 18. század második felétől megjelenő és 1848–1849-ben is megmutatkozó – tendencia, hogy adott egyházak meghatározóan nemzeti mentalitásúak és a nacionalista törekvések hordozói lettek. Az 1864-ben Karlócától önállósuló nagyszombati román ortodox metropólia a román, a szerb ortodox metropólia a szerb nemzeti kongresszusok szellemi és intézményi háttéréül szolgált. A reformátusok továbbra is magyar egyháznak tartották magukat. A katolikus egyház egyes regionális egységei a dualizmus korában is a nacionalizmus melegágyának számítottak, mint például román viszonylatban az erdélyi görög katolikus egyházmegyé, illetve a horvátoknál a zágrábi egyháztartomány.

Az 1848-as törvények alapján működő egyházpolitikai jogalkotásnak ebben a felekezeti/nemzetiségi szövevényben kellett eligazodnia. Az egyházpolitika gyakorlati intézője a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium volt. Élén mindig katolikus politikus állt. A minisztérium I. ügyosztálya a katolikusokkal foglalkozott, ezt miniszteri osztályfőnöki rangban katolikus pap vezette. A II. ügyosztály intézte a többi felekezet ügyeit. A kormányzati apparátusban egyháziak az oktatásügy formálása terén kaptak még irányító szerepet. A felekezetek a hadseregben a tábori lelkészek révén voltak jelen (a katolikusoknak külön tábori püspökök is lehetett), emellett lelkipásztori munkát folytathattak a börtönökben, a kórházakban és az egyetemeken.

Az egyházak legfelsőbb szintű politikai érdekképviselését a megreformált országgyűlés felsőháza, a főrendiház biztosította. Ebből 1885-ben kikerültek a címzetes és választott püspökök, viszont továbbra is tagjai lehettek a megyés püspökök, a nagyprépostok, a fontosabb szerzetesrendek vezetői, valamint az ortodox püspökök és a protestánsok képviselői. A megyei, városi és községi önkormányzatokban szintén törvények biztosították és szabályozták az egyháziak részvételét.

A bevett konfessziók vagyoni egyenlősítésére a dualista korszakban sem került sor. Egyedül a lelkési fizetések állami kiegészítésének (kongrua) szabályozására került 1898-ban. Az állami költségvetési finanszírozásból a jelentős vagyonnal (1895-ben az alapokkal – Vallásalap stb. – együtt 2 266 749 kat.

hold földbirtokkal) rendelkező katolikus egyház kimaradt. A lelkeskedő papság anyagi helyzetét végül csak az 1909. évi 13. tc. rendezte. Ez küszöbölte ki azt az ellentmondást, hogy míg a milliós nagyságrendű földbirtokot igazgató nagyjavadalmasok (püspökök, káptalanok, szerzetesrendek, tényleges apátok, prépostok) a biztos létfeltételek mellett maradandó alapításokkal és fényes mecénási tevékenységgel büszkélkedhettek, az alsópapság jó része anyagi gondokkal küszködött. 1848-ig a katolikus plébánosok megélhetését a püspöki tizedből járó részesedésük (*sedecima*), a plébániai javadalom (1-2 jobbágytelek, később 40-50 hold), illetve a hívektől származó jövedelem: stóladíjak, párbér, majd az egyházi adó biztosította. (A káplánok eltartása a plébánosok kötelessége volt.) A megoldást a Katolikus Kongruaalap felállítása jelentette. Ebbe a Vallasalap évi 1,2 millió, a nagyjavadalmasok évi 700 000 koronát fizettek be az alsópapság segélyezésére. A rendelkezés a Vallasalap hozamának jórészt felemésztette. (Ennek ugyanis 1867-ben 24 millió forint értékű törzsvagyona volt és évi jövedelme 1,3 millió forintot tett ki, a Tanulmányi Alappal együtt pedig összesen 209 644 holdat birtokolt.) Az elismert, illetve a túrt felekezettek semmilyen támogatást nem kaptak.

b) A főkegyúri jog és gyakorlásának módja

A főkegyúri jog 1867 után a jozefinista, posztjozefinista korszakban kikristályosodott formájában élt tovább. Az állami főhatalomnak az egyházi belügyekbe történő nyilvánvaló beavatkozásának lényegét 13 pontban foglalhatjuk össze: **1.** a katolikus vallás és egyház, valamint szervezetének védelme; **2.** egyházmegyéik létesítése; **3.** megyés, címzetes és választott püspökök kinevezése; **4.** utódlási jogú koadjutorok kinevezése; **5.** tényleges apátok és címzetes püspökök kinevezése (a magánkegyuraság alá tartozók kivételével); **6.** a székeskáptalanok tagjainak kinevezése; **7.** az egyházi javak, ingatlanok felügyelete (elidegenítésük, megterhelésük stb. joga); **8.** az egyházi alapok igazgatása, tetszőleges felhasználása; **9.** a katolikus iskolák és intézmények legfelsőbb igazgatása; **10.** kegyuraság szabad átruházása természetes vagy jogi személyre; **11.** kegyurasági kérdésben keletkezett kontroverziák eldöntése; **12.** a [földesúri, városi stb.] kegyuraság gyakorlásának, a kongruának, a stóla-

díjaknak stb. szabályozása; **13.** egyházi önkormányzat jóváhagyása és ratifikálása.

Az uralkodó a dualizmus idején főkegyúri jogosítványait a felelős kormány útján gyakorolta. A kinevezendő személyekre, meghozandó intézkedésekre vonatkozó kormányzati elképzeléseket a vallás- és közoktatásügyi miniszter minden esetben egyeztetette a hercegprímással (az ő révén pedig a püspöki karral). Az egyeztetések eredményét a király személye körüli miniszter juttatta el az uralkodóhoz. Püspökkinevezések esetében a királyi döntésről a kormány és a hercegprímás mellett a bécsi nunciust és a Monarchia szentszéki követét is tájékoztatták, utóbbiakat a közös külügyminisztérium útján.

A Monarchia összeomlásáig a káptalanok tagjait, a kanonokokat az apostoli király a megyés püspök három jelöltje közül nevezte ki. A nagyobb javadalommal rendelkező szerzetesrendi előjárókat: a pannonhalmi bencés főapátot, a zirci ciszterci apátot, a csornai és a jászói premontrei prépostot a rendi szabályzatok szerint a szerzetesek által megválasztott három jelölt közül választotta ki. Az egyházi oktatási intézmények irányításának legfontosabb gyakorlati mozzanata a teológia professzorok királyi kinevezése volt, mely szintén a kultuszminiszter közreműködésével zajlott. E szint alá már nem ért le az állami kontroll. A főesperesek, esperesek, plébánosok, katolikus gimnáziumi igazgatók stb. előléptetése a megyés főpásztorok, illetve a szerzetesrendi előjárók joga volt. Egyedül a helyi kegyúri jogosítványok szűkítették mozgásterüket.

c) A dualizmus-kori egyházszervezet

1867 után az ezeréves Szent István-i, majd tereziánus, jozefinista és posztjozefinista alapításokkal átalakított magyarországi egyházszervezet – a

46. Szent István-körmenet a budai Várban

magyar prímási tartomány – lényegesen nem változott 1918-ig. Egyedül a hajdúdorogi görög katolikus püspökség felállítására került sor 1912-ben. A királyi alapítást 1913-ban erősítette meg a Szentzsák és cikkelyezte be a magyar országgyűlés. A régóta halogatott lépés elsősorban nemzeti szempontból volt fontos. A magyar nemzetiségű görög katolikusok zöme (hívek és klérus) ezáltal végre függetlenedni tudott az ószláv liturgiát használó munkácsi püspökségtől, illetve a román nyelvű fogaras-gyulafehérvári érsekségtől.

Öt egyháztartományba (provincia avagy metropólia) az 5 központi és névadó főegyházmegye (érsekség) mellett 24 alárendelt – szuffragán – egyházmegye (püspökség) tartozott. Az összesen 29 egyházmegyéből 8 görög szertartású római katolikus volt.

I. Esztergomi egyháztartomány

1. Esztergomi főegyházmegye
2. Váci egyházmegye
3. Győri egyházmegye
4. Veszprémi egyházmegye
5. Pécsi egyházmegye
6. Szombathelyi egyházmegye
7. Székesfehérvári egyházmegye
8. Nyitrai egyházmegye
9. Besztercebányai egyházmegye
10. *Munkácsi egyházmegye (görög katolikus)*
11. *Eperjesi egyházmegye (görög katolikus)*
12. *Hajdúdorogi egyházmegye (görög katolikus)*

II. Kalocsa-bácsi egyháztartomány

1. Kalocsa-bácsi főegyházmegye
2. Csanádi (temesvári) egyházmegye
3. Nagyváradi egyházmegye
4. Erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye

III. Egri egyháztartomány

1. Egri főegyházmegye
2. Szepesi egyházmegye
3. Rozsnyói egyházmegye
4. Kassai egyházmegye
5. Szatmári egyházmegye

IV. Zágrábi egyháztartomány

1. Zágrábi főegyházmegye
2. Bosznia-szerémi (diakóvári) egyházmegye
3. Zengg-modrusi egyházmegye
4. *Körösi (kirzseveci) egyházmegye (görög katolikus)*

V. Gyulafehérvár-fogarasi egyháztartomány (görög katolikus)

1. Gyulafehérvár-fogarasi (balázsfalvi) főegyházmegye
2. Nagyváradi egyházmegye (görög szertartású)
3. Szamosújvári egyházmegye
4. Lugosi egyházmegye

A több, a bencés rend ellátott plébániát is magáénak tudó pannonhalmi területi apátság a gyakorlatban szintén kisebb egyházmegyének számított. Az élén álló főapát *mullius* apát volt, vagyis nem tartozott egyik hazai egyházi előjáró alá sem. Ugyanígy „egyházmegyéje” is *exempt*nek számított, vagyis – a főkegyúron kívül – csak Rómától függött.

47. Pannonhalma a 19. század végén

A szerzetesi lelkiség számára a korszak nem volt túltúl kedvező. A század végén a szerzetesrendi kolostorok száma mintegy 214 volt, ezekben 2200 szerzetes élt hivatásának. Az zárdák száma 418 körül alakult, az apácáké hozzávetőleg 5500

volt. A rendek leginkább a középiskolai oktatásban értek el említésre méltó eredményeket, emellett lelkipásztorkodtak, kórházi és szociális munkát folytattak. Találunk azonban a jozefinizmus után újra megtelepedett szemlélődő szerzeteseket is. A szerzetesi élet fellendülését a századvég hozta meg, ekkor az újra betelepült jezsuiták aktivitása is jelentősen megnőtt.

2. LIBERALIZMUS ÉS AUTONÓMIA

a) Kedvezőtlen köz- és hitéleti légkör

A dualizmus liberális, a felekezeteket elsősorban koordinálni igyekvő egyházpolitikai rendszerének kialakítása nem volt feszültségmentes. A problémát alapvetően az okozta, hogy míg az átalakulástól az összes többi felekezetnek szinte csak előnye származott, addig a katolikus egyház ennek épp ellenkezőjét tapasztalhatta meg. Történeti/közjogi, szervezeti és vagyoni előnyei ellenére katolicizmus privilegizált jellege mindinkább megszűnt. A hangzatos szabadelvű elveket hangoztató politikusok ráadásul – akár protestáns, akár szabadkőműves identitásukból kifolyólag – gyakran elfogultan katolikus-ellenesek voltak. Emellett széles katolikus rétegekben ismét erősödött a vallási közöny, sőt a szabadelvű katolikusok is fokozatosan gyengítették az egyház társadalmi befolyását.

A katolikus egyházi vezetőkől, bár számos kiváló személyiséget is találunk köztük, hiányzott a polgári társadalomhoz történő illeszkedés szükségességének a felismerése, valamint a kor szociális kérdései iránti érzék. A barokk főpapi öntudatot és a barokk reprezentálás szokását megőrző püspökök lelkipásztorkodásukkal nem nagyon tudtak közel férközni a nép széles rétegeihez. Az egyház érdekeiért vívott küzdelemben nem akartak, de nem is mertek a katolikus tömegekre támaszkodni. Ezek miatt a papságnak egyedül kellett megvédenie jogállását és hatalmi körét. Mivel ez a liberális, olykor szabadkőműves államhatalommal szemben egyre kevésbé sikerült, viselnie kellett a következményt: az egyház pozícióinak állandó csökkentését.

Az egyház helyzetét nehezítette a szabadelvű és szabaderkölcsű közszellem, valamint a vallástalan liberális-szabadkőműves körök a század máso-

dik felére felerősödő egyházellenessége, mely elkeseredetten támadta a közéletben és a sajtóban az egyházat. A korszellem egyházzal szembenálló hangulatával párosult a hazai protestantizmus antiklerikalizmusa, mely a korszak protestantizmusának egyik alapvető jellemvonása lett. Ez az antiklerikalizmus egyre kevésbé az eltérő hitbeli meggyőződésből fakadt, melyet – főleg a vezető körökből – mind több protestáns elvesztett, hanem abból a már említett meggyőződésből, mely a protestantizmust azonosította a szabadsággal és a hazafiassággal, a református vallást pedig a magyar vallással.

Az egyházellenes támadások bizonyos mértékben szétzilálták a katolikusok sorait és csorbították az egyház tekintélyét, mely a szabadságharc és az elnyomás időszakában jelentős mértékben megnőtt. A magyar egyház „mintegy katakombaszerű életre szorult. A hívőknek bizonyos tekintetben az üldözésnél is rosszabb lenézéssel, lekicsinyléssel és mellőzéssel kellett számolniuk, mint életsorssal. A tekintélyében megrendített egyház belső erejét gyengítette a hitélet csökkenése.

48. Egyháziak a dualizmus éveiben

A papság egy részén fásultság és közömbösség vett erőt. Pesten, ahol a lakosság rohamos növekedésével nem tartott lépést az új templomok építése, sokfelé még a meglevő templomot is bezárták a reggeli szentmise után. A húsvéti gyónást, áldozást elvégző hívek száma csekély volt. Ha valaki máskor akart gyónni, megessett, hogy elküldték a ferencesek templomaiba. A műveltebb rétegek nagy része utoljára a házasságkötéskor járult a szentségekhez. Mivel sok püspök ritkán látogatta egyházmegyéjét, nagy tömegek maradtak bérnálás nélkül. Érthető, hogy ilyen körülmények között a hívek lelkéből kihalt az egyház iránti igazi szeretet, és az egyház ügyét és érdekeit egyre inkább csak a papság ügyének és érdekének tekintették.

Ez az érdektelenség már az autonómiáért folytatott küzdelmek során megmutatkozott.

b) Az autonómia (önkormányzati) törekvések kiújulása

Mivel a kiegyezés következtében a szabadelvű-szabadkőműves kormányok a főkegyúri jog gyakorlása által – mint láthattuk – mélyen beavatkozhattak az egyház belső ügyeibe, hogy ennek lehetősége csökkenjen és az egyház viszo-

49. Simor János bíboros, hercegprímás

nya az államhoz végérvényesen rendeződjön, a kiegyezés után újból felmerült az önkormányzat, vagyis az autonómia gondolata. Az első lépést Eötvös József kultuszminiszter tette meg, aki nem sokkal a koronázás után levélben szólította fel Simor János hercegprímást (1867–1891) az autonómia kivívására irányuló mozgalom megindítására. Eötvös véleménye szerint az autonómia ne az egyházi rendnek nyújtott kiváltság legyen, hanem a papság és a világi hívek összességének közös joga, mert csak ez által lehet a világi katolikusokban felébreszteni az érdeklődést az egyház ügyei iránt.

A magyar egyház vezetőinek felfogása különbözött Eötvösétől. A magyar főpapok az autonómián az egyháznak az államtól független kormányzását értették, s a világiaknak csak az egyházi vagyon kezelésében és a tanügyben akartak beleszólási jogot adni. A magyar püspökök szerint a legfontosabb és első teendő a főkegyúri jog, a miniszteri felelősség és a vallási egyenlőség olyan rendezése, mely szerint az egyházi ügyek intézése nem a kultuszminiszter, hanem az egyház hatáskörébe tartozik, a püspökök kinevezése a királyi fő-

kegyúri jog alapján a miniszter ellenjegyzése nélkül történik. Csak ha ez megtörtént, kerülhet sor a világiak kisebb mérvű bevonására. A püspökök autonómiára vonatkozó véleményének kialakulásában az a jogos félelem is szerepet játszott, hogy túl sok hitetlen, egyházellenes világi képviselő kerülhet be az önkormányzati szervekbe, tevékenységük nem lesz túl hasznos az egyház számára.

A püspöki kar autonómia-tervezetében, amely 1867. november végére készült el, nincs szó a főpapi kinevezésekről, mert ebben nem akart szerepet adni a világiaknak, hanem csak a vagyon- és iskolaügyről. A választásokkal kapcsolatban a tervezet csak a legalsó fokon, az egyházközségi tanácsokban engedett közvetlen választást, „az espereskerületi tagokat az egyházközségi tagok, az egyházmegyeieket az espereskerületiek, a főegyháztanácsosi tagokat viszont az egyházmegyeiek választották volna.” Mivel a püspöki kar tervezetével a kormány nem volt megelégedve, a püspökök hozzájárultak ahhoz, hogy a választások eredményeként összeülő országos kongresszus dolgozza ki az autonómia szabályzatát. A választási szabályzat lassan készült el. Ferenc József ezt 1869. január 28-án erősítette meg.

Az előkészítő kongresszusra kiküldendő képviselők kijelölése érdekében rendezett választásokon a katolikus világiak igen csekély számban vettek részt. Ugyanilyen részvétlenség jellemezte az országos kongresszusi választásokat. Az autonómia szabályzatát kidolgozó országos kongresszus 1870. október 26-tól 1871. január 21-ig ülésezett, majd 1871. március 11-én újból elkezdte munkáját. A hosszas viták után elfogadott szabályzat előírta a közvetlen választást, az egyházi javak – melyekhez az alapítványokon kívül a személyi *beneficiumok* is hozzátartoztak – telekkönyvezését az egyház javára. A szabályzat a világiaknak csak az iskola- és vagyonügyben engedett befolyást.

A nehezen elfogadott szabályzat állami jóváhagyására nem került sor, s az autonómia nem valósult meg, mert nem találkozott sem a kormány tetszésével, mely a világiaknak nagyobb beleszólási hatalmat kívánt, sem a püspöki kar elképzelésével. A laikusok komolyabb bevonását az egyház életébe a magyar püspöki kar azzal akadályozta meg, hogy kérésére a – főkegyúri jog nyújtotta befolyáshoz amúgy is szívesen ragaszkodó – kormány az ügyet végül elfektette. A püspökök jól tudták, hogy a kor hivatalos egyházfelfogásá-

val, melyet ők is magukévá tettek, és amely főleg IX. Pius hosszas uralkodása alatt az egyház hierarchikus jellegét és centralisztikus kormányzását hangsúlyozta, ellentétes a decentralizmusra és partikularizmusra törekvő önkormányzat, s ezért nem nyerheti el a Szentszék jóváhagyását.

3. AZ 1868-AS TÖRVÉNYEK ÉS AZ ELKERESZTELÉSI VITA MEGINDULÁSA

Eötvös József az egyházpolitikai ügyeket a parlamentben csak a katolikus autonómia létrehozása után kívánta előterjeszteni. A protestáns egyházak, valamint a Tisza Kálmán által vezetett javarészt protestáns balközéppárti, továbbá a szélsőbal radikális képviselők követelésére azonban már az 1868-as országgyűlés foglalkozott a népoktatás és a vegyes házasságok kérdésével.

a) Iskolaiügy

A népoktatás 1868-ig teljes egészében felekezeti jellegű volt. Az 1868. évi népiskolai törvény ezt megváltoztatta, s emiatt az egyház, melynek számos falusi iskolájában alacsony nívón folyt az oktatás, sok tanintézetét elvesztette. Az 1868. évi 38. törvénycikk ugyanis, bár meghagyta az egyházak iskolaalapítási, valamint fenntartási jogát és megengedte a már meglevő felekezeti népiskoláknak a községek vagyónából történő fenntartását, a községeket tette meg iskolafenntartókká s az olyan helyeken, ahol harminc másvallású tanköteles gyermek volt, a községeket kötelezte, ha ezt a szülők kívánták, „közös”, vagyis konfesszionális szempontból semleges iskolák felállítására. Ezen kívül a törvény a községek lakosságára bízta, hogy a meglevő felekezeti iskolákat „közös” iskolákká alakítják-e át vagy sem.

50. Katolikus népiskola a 19. század végén

b) Vegyes házasságok

Az egyház számára szintén hátrányosak voltak a vegyes házassági váló per-ről és a vegyes házasságokból származó gyermekek vallásának meghatározásáról hozott törvénycikkek. A vegyes házassági perekre vonatkozólag a 48. törvénycikk úgy intézkedett, „hogy a katolikus fél ügyében a katolikus szentszék, az akatolikus fél ügyében pedig szintén saját egyházi bírósága, illetőleg ha nem erdélyi, hanem magyarországi protestáns volt az a katolikus fél, a világi bíróság ítélkezzék.” Ennek a törvénycikknek az lett a következménye, hogy míg a vegyes házasságban élő katolikus fél a katolikus egyház törvényei következtében csak igen ritkán bonthatta föl házasságát, addig protestáns házastársa aránylag könnyen elérhette házassága felbontását és új házasságot köthetett. Számos felekezetváltásra adott alkalmat az 1868. évi 53. tc. 8. paragrafusa, mely kimondta, hogy a tisztán katolikus házasság állami szempontból csak addig számít felbonthatatlannak, amíg az egyik fél hitehagyása által nem válik vegyessé. Ha a katolikus vallását elhagyó fél válni akart, ezt a világi bíróságnál elérhette.

A magyar „kultúrharc” megindítóiban azonban nem az előbb említett cikkek, illetve paragrafusok, hanem az 53. tc. 12-16. paragrafusai lettek, melyek szabályozták a vegyes házasságokból származó gyermekek vallását. A paragrafusok kimondták, „hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását s a szülők nem egyezhetnek meg jogerősen róla. Nem változtathatta meg e paragrafusok szerint a gyermekek vallását a szülők bármelyikének halála sem, sőt ha valamelyik szülő más vallásra tért át, akkor is csak a hetedik évet még be nem töltött gyermekei követhették új vallásában, s a nagyobbak tizennyolc éves korukig nem változtathatták meg vallásukat.”

Mivel a – korábban közokirati formában kiállított – reverzálisok elvesztették állami érvényességüket, a magyar püspökök 1869 nyarán úgy rendelkeztek, hogy ha a protestáns fél akár szóban, akár írásban őszintén megígéri minden gyermeke nevelését a katolikus vallásban, a papság a házaseleket mindaddig ünnepélyes áldásban részesítheti, ameddig a Szentszék másként nem intézkedik. Miután a Szentszék jóváhagyta a magyar püspökök végzését, a papság abban a tudatban, hogy az állam nem tiltja a reverzálisokat, csupán állami érvényességüket nem ismeri el, megkeresztelték a reverzalist adó szü-

lők minden gyermekét (elkeresztelés), és ezeket a katolikus anyakönyvbe írták bele. A protestánsok ez ellen tiltakoztak, és Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején (1875–1890) a kormány közbelépését követelték. (Az elkereszteléssel kapcsolatos eseményekkel a következő, IX. fejezet foglalkozik.)

4. AZ I. Vatikáni Zsinat hazai következményei

Az I. Vatikáni Zsinaton résztvevő magyar püspökök ellenezték a tévedhetetlenségi dogma kimondását, de nem azért, mert kétségbe vonták az egyháznak az *infallibilitas*ba vetett ősi hitét. Az 1858-as esztergomi s az 1863. évi kalocsai tartományi zsinatok határozatai arról tanúskodnak, hogy a magyar egyház elfogadta a pápa legfőbb tanítói tekintélyét és tévedhetetlenségét. Amikor a Monarchia római nagykövete a zsinat egyik ülése után megkérdezte Haynald Lajost, mit tesz, ha a zsinat mégis kimondja az *infallibilitást*, azonnal azt válaszolta: „Hinni fogom, amint eddig hittem a *sola salvificatio*-ban, rendületlenül”. Simor János prímás szerint is a tárgyalt tantétel igaz, csak kimondása időszerűtlen.

A magyar püspökök aggályai tehát nem a dogma mi-benlétével, hanem a kihirdetés idő- és célszerűségével kapcsolatban merültek föl. Véleményük, ha figyelembe vesszük a magyar liberális államvezetés felfogását és a szabadelvű társadalom, valamint a protestánsok ellenérzését a dogmát illetően, érthető volt. A magyar kormány szerint a „tévémentesség” kimondása forradalmat idéz majd elő az egyházban, és maga után vonhatja a pápaság bukását, továbbá akik a zsarnok pápának vak engedelmisséggel tartoznak s így egy idegen törvényhozásnak vannak alávetve, a magyar törvényhozásnak nem

51. Liberális karikatúra az I. Vatikáni Zsinatról

lehetnek tagjai. Véleményüket közölték a Rómában tartózkodó püspökökkel, majd a zsinati ellenzék megerősítésére Rómába küldték az itthon maradt, illetve az ideiglenesen hazajött püspököket.

Ezek után nem meglepő, ha a magyar püspökök Jekelfalussy Vince székesfehérvári és Pap-Szilágyi József nagyváradai (görög katolikus) püspök kivételével a július 13-i próbaszavazáson *non placet*tel szavaztak, majd a végső szavazás előtt, hitet téve a pápa iránti hűségükről és engedelmességükről, a pápa engedélyével hazajöttek. Csak Jekelfalussy volt jelen a július 18-i nyilvános ülésen. Hithűségükben tehát nem esett csorba. Magatartásukban az a vélekedés vezette őket, hogy az egyház érdekeit s az ország belső békéjét szolgálják ellenzékiségükkel. A fejlemények azonban az ellenkezőjéről győzték meg őket.

Július 23-án a minisztertanács megtiltotta a zsinat július 18-án elfogadott határozatainak kihirdetését, és a királyi tetsvényjog ismételt felújítása mellett döntött. Ferenc József, mivel nem akarta az egyházellenes indulatok eszkalálódását, elfogadta a kormánynak a tetsvényjog újbóli kimondására tett javaslatát. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter augusztus 10-én figyelmeztette a püspöki kart, hogy a *placetum regium* Magyarországon az egyházi javadalmak betöltését s a pápai bullák kihirdetését a király jóváhagyásától teszi függővé, tehát e nélkül nem hirdethetik ki a dogmát. A tilalom közlése után a püspökök abban egyeztek meg, hogy az egyes főpapok, mihelyt alkalmas lesz rá az idő, külön-külön hirdetik ki egyházmegyéikben a dogmát.

IX. Pius pápa, aki nunciusa útján értesült erről a megállapodásról, nemcsak a dogma kihirdetését sürgette, hanem a püspökök kifejezett nyilatkozatát a dogma elfogadásáról. Az erre vonatkozó nyilatkozatot a magyar preláthusok egymás után akkor adták meg, amikor a világegyház többi ellenzéki püspöke megtette ezt. Haynald Lajos – aki 1867-ben kalocsai érsekként tért vissza Itáliából – csak 1871 szeptemberében, Strossmayer József diakóvári püspök pedig – aki a hittétel elfogadásának egyik lehangosabb ellenzője volt Rómában –, 1872-ben volt erre hajlandó.

Az igazi bonyodalmak a határozatok kihirdetése kapcsán keletkeztek. A zsinaton részt nem vevő egri érsek, Bartakovics Béla a tilalom ellenére már augusztus 16-án publikálta a zsinati végzéseket. A legtöbb magyar püspök az ünnepélyes kihirdetés helyett körlevélben tájékoztatta papjait a zsinati

határozatokról, hogy ők magán és nyilvános oktatásaikban felhasználhassák azokat. Jekelfalusy aki még 1871 elején is Rómában tartózkodott, helynökét a zsinati végzések kihirdetésére utasította, és levélben kérte a kormányt, hogy ne akadályozza meg a közzétételt. Jekelfalusy levele Eötvös halála napján (1871. február 2.) érkezett meg Pestre. Eötvös utóda, Pauler Tivadar csak március 6-án válaszolt a püspök levelére. Közben a püspöki helynök Székesfehérváron végrehajtotta főpásztora utasítását, és március 3-án megtörtént az összes plébániatemplomban a határozatok publikálása.

Ezek után a kormány azt kívánta, hogy a király idézze maga elé Jekelfalusyt és személyesen részesítse feddésben. Mivel Ferenc József, aki az osztrák püspököknek nem tiltotta meg a dogma kihirdetését, erre nem volt hajlandó, a miniszterelnököt bízta meg nemtetszése kinyilvánításával. Erre szeptember 11-én került sor, amikor Andrássy Gyula szóban és írásban tudatta vele a királyi feddést. Ez lett a jutalma az alkotmányos kormány részéről annak a főpápnak, akit az osztrák önkényuralom a szabadságharcban tanúsított hazafias magatartása miatt fogságra vetett és szepesi püspökségétől megfosztott. Hasonló sorsban részesült Schopper György rozsnyói püspök, aki kinevezésekor a zsinati határozatok Pesten kinyomtatott néhány száz példányát megvette és szétszította papjainak. Mivel az ellenzék emiatt erősen támadta az új kultuszminisztert, Trefort Ágostont, ő rosszállását fejezte ki Schopper eljárása miatt.

Trefort, hogy a miniszteri megrovást keveslő és tovább támadó ellenzéklet leszerelje, ellenjavaslatot terjesztett a ház elé. Ez bizottság kiküldését indítványozta, melynek feladata az egyház és állam viszonyát rendező törvényjavaslat kidolgozása. A bizottság, melyet 1874-ben újjáalakítottak, 1875 április végén előterjesztette első jelentését, mely erősen egyházzellenes követeléseket tartalmazott, és az egyház szétválasztását az államtól oly módon akarta megvalósítani, mely az egyházat teljesen a kormány hatalma alá rendelte volna.

A jelentés tárgyalására azonban már nem került sor, mert 1875. október 20-án a király Tisza Kálmánt nevezte ki miniszterelnöknek. A liberális sajtó ekkor mint felesleges és szükségtelen dolgot, elvetette a bizottság javaslatát, mivel szerinte Tisza Kálmán kormányzása biztosíték arra, hogy a különféle vallásfelekezetek és a kormány békességben együttműködnek majd egymással.

5. A KATOLICIZMUS HELYZETE ERDÉLYBEN 1867 UTÁN

A vallásügyre vonatkozó 1848-as törvények Erdély vallási szempontból különleges helyzetét megszüntették. Az abszolutizmus visszaállította ugyan az 1848 előtti állapotokat, de 1867-től kezdve a Királyhágón túl is ugyanazok a vallási törvények voltak érvényesek, mint az egész országban. Az erdélyi katolikusok már 1848-ban megkísérelték a fejedelemség korábban kialakult egyházi önkormányzatukat, a Katolikus Státust a maga teljes régi ügykörével (az erdélyi püspök személyével kapcsolatban három jelölt felterjesztése a királyhoz; az egyházakra, iskolákra, nevelésre és öregotthonokra, továbbá a vallási alapítványokra vonatkozó főfelügyelet; az egyházi és iskolai alapok kezelése stb.) életbe léptetni. Erre azonban csak a kiegyezés után került sor.

1866-ban az erdélyi országgyűlésre összegyűlt katolikus országgyűlési tagok kérésére Fogarassy Mihály püspök státusgyűlést rendezett, amely az 1848-as mintára megalkotta a státusgyűlések alapszervezetét. Ezt a király 1867-ben jóváhagyta, és az alapítványi és iskolaügyeket intéző *Catholica Commissio* hatáskörét a státusgyűlésre, illetve az általa megválasztásra kerülő bizottságra ruházta. A státus önkormányzata az országos autonómiával kapcsolatos nehézségek miatt azonban csak 1873-ban lépett életbe. Az 1873-ban összeült státusgyűlés 8 egyházi és 16 világi tagból álló igazgatótanácsot választott, amely Trefort Ágoston jóváhagyásával átvette az 1868-ban a *Gubernium* katolikus tagjaiból alakított testülettől az erdélyi katolikus ügyek intézését.

Ettől kezdve a státusgyűlés, illetve az igazgatótanács gyakorolta az erdélyi egyházmegye önkormányzatát. Az évenként összeülő közgyűlések, a státusgyűlések (melynek tagjai kétharmad részben világiak voltak, egyharmadban pedig egyháziak, s melyeken a nagyobb egyházközségek és esperesi kerületek képviselői is jelen voltak, tehát az egész egyházmegye képviseltette magát) szavazták meg a különféle határozatokat. Ezeknek végrehajtó szerve és a státus hatáskörébe tartozó ügyek adminisztratív hatósága az igazgatótanács volt. A Katolikus Státus hatáskörébe tartoztak a minisztérium felügyelete mellett az erdélyi vallási és tanulmányi alapok. Ezen kívül a Státus több ala-

pítványi birtokot kezelt, valamint az elemi és egyéb iskolák mellett fenntartott hét fiúgimnáziumot a hozzájuk tartozó internátusokkal.

A gyakorlati vallási élet szempontjából igen fontosak voltak az önkormányzat alsóbb fokú szervei, az egyes hitközségek. Az egyházközségek szervei a (1.) hitközségi közgyűlés és az (2.) egyházi, (3.) iskolai tanács voltak. A közgyűlésnek tagja lehetett minden katolikus családfő, aki önálló házzal bírt és katolikus mivoltát semmiféle botrányos cselekedet be nem szennyezte. A közgyűlés hatásköre kiterjedt a községi templomra, iskolára, ezek vagyonára, a vallási vonatkozású alapítványokra, a keresztény tisztességes élet és rend védelmére, továbbá a kegyúri községekben a lelkész és a kántortanító megválasztására.

Az Erdélyben kiválóan működő katolikus önkormányzat azonban sajnálatos módon sem ekkor, sem később nem tudott gyökeret verni a Királyhágón inneni területeken.

IX.

A kultúrharc kiszélesedése és a millennium

I. A KATOLICIZMUS HELYZETE A TISZA-KORSZAKBAN

A király 1875. október 20-án Tisza Kálmánt nevezte ki miniszterelnökké. A Deák-párt és a balközép egyesülésével 1875-ben létrejött a Szabadelvű Párt vezérének, hogy a hatvanhetes kiegyezést sértetlenül fenntarthassa, szüksége volt a papság támogatására. Tudniillik nem számíthatott feltétlenül a negyvennyolcas politikát folytató protestánsok többségére. Kormányzása idején ezért került a nyílt összeütközést az egyházzal, igyekezett háttérbe szorítani az egyházpolitikai kérdéseket. Ügyes taktikázással elérte, hogy a képviselőház elé terjesztett radikális egyházpolitikai javaslatokból egy sem került tárgyalásra. Csupán egy törvényt szavaztatott meg, amely ugyanakkor „méhében hordta a Tisza lemondása után bekövetkezett viharokat”

Ez a törvény a kihágásokról szóló 1879. évi 40. tc. volt, melynek 53. paragrafusa két hónapig terjedő elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel sújtotta azt a lelkészt, aki 18 évesnél fiatalabb személyt fel merészel venni más vallásfelekezetbe. A protestánsok ezután erre a törvénycikkre hivatkozva jelentették fel az úgynevezett „elkeresztelő” papokat, akik az 1868-ban elkezdett gyakorlat szerint a reverzálissal kötött vegyes házasságokból származó összes gyermeket nemcsak megkeresztelték, hanem ezt bevezették a katolikus anyakönyvbe is, jöllehet az idevágó 1868-as törvény a reverzalist érvénytelennek jelentette ki, a vegyes házasságokból származó gyermekekkel kapcsolatban pedig úgy rendelkezett, azok nemük szerint követik szüleik vallását.

A bíróság a protestáns lelkészek által feljelentett „elkeresztelő” papokat azonban felmentette, mégpedig azon a címen, hogy a törvény csak a más felekezetbe történő felvételt tiltja, de a keresztelest nem. A protestáns lelkészek

ebbe a megokolásba nem nyugodtak bele, az evangélikus egyház pedig 1884-ben törvényhozási intézkedést kért a kormánytól.

53. I. Ferenc József

Tisza az ügyet nem akarta az országgyűlés elé vinni, ezért felkérésére Trefort Agoston kultuszminiszter 1884. július 11-én olyan rendeletet adott ki, amely kiterjesztette az 1879. évi törvényben megszabott büntetéseket azokra a lelkészekre is, akik nyolc napon belül a kereszteleési bizonyítványt anyakönyvezés végett nem továbbítják a törvény szerint illetékes lelkésznek. Mivel az elkeresztelések mind protestáns, mind katolikus részről tovább folytak, a bíróságok pedig nem tették magukévá a miniszteri rendeletet, illetve annak büntető szankcióját, a protestánsok követelésére a Trefort halála után kinevezett kultuszminiszter, Csáky Albin 1890. február 25-én új rendeletet bocsátott ki, melyet azonban csak Tisza Kálmán lemondása (1890. március 9.) után hozott a helyi hatóságok tudomására.

2. ELKERESZTELÉSI RENDELET ÉS EGYHÁZPOLITIKAI TÖRVÉNYJAVASLATOK

a) Az újabb elkeresztelési rendelet és következményei

A Csáky-féle rendelet kötelezte a lelkészeket, hogy ha a törvény szerint más valláshoz tartozó gyermekeket kereszteleznének meg, a kereszteleési bizonylatot nyolc napon belül küldjék meg az illetékes lelkésznek. Előírta, hogy anyakönyvi kivonatot is csak az illetékes lelkész állíthat ki. A rendelet

megszegőit 10-től 50 forintig, visszaesés esetében 100 forintig terjedő bírsággal igyekezett szankcionálni.

A rendelettel kapcsolatban a magyar püspökök – bár úgy határoztak, hogy a Szentszék döntéséig eleget kell tenni a miniszteri rendeletnek – nem jártak el egységesen. Egyesek nem hirdették ki Csáky Albin intézkedését, mások csak azt közölték papjaikkal: kiadhatják az anyakönyvi kivonatot, míg más püspökök megparancsolták azok elküldését az illetékes protestáns lelkésznek. A bizonytalankodó főpapokkal szemben az alsópapság legnagyobb része egységesen ellenállt, és esperesi gyűléseken tiltakozott a miniszteri intézkedés ellen.

A kormány ekkor a pápai Kúria segítségével próbálta végrehajtani akaratát, és a kormányhoz húzó Samassa József egri érseket küldte Rómába. A Mariano Rampolla bíboros államtitkár vezetésével alakult bíborosi bizottság viszont úgy döntött, hogy a papság nem engedelmeskedhet a miniszteri utasításnak. A püspökök pedig csak akkor menthetnek fel a vegyes vallás akadályai alól, ha a jegyesek hajlandók megadni az összes gyermekük katolikus nevelését biztosító reverzálist – szövelt a római határozat. Ezen kívül XIII. Leó pápa (1878–1903) levélben kérte Ferenc József királyt, hogy tegyen meg mindent az 1868-as törvény megváltoztatása és a Csáky-féle rendelet visszavonása érdekében.

Mialatt Rómában folytak a tárgyalások, az elkeresztelő papok ellen megindultak a kihágási eljárások. A perbe fogott papok közül a legismertebb Molnár János komáromi apátplebános volt, aki ellen 1892 végéig huszonhat esetben indítottak eljárást, tizennégyszer ítélték összesen 560 forint pénzbírságra. A katolikus papok sorozatos bírságolása – miközben a katolikusok jogait megsértő protestáns lelkészeket nem szankcionálták – továbbá a protestánsok katolikusellenes támadásai miatt a nyugalanság országos méreteket öltött.

A probléma megoldására Simor János hercegprímás azt ajánlotta, hogy töröljék el, vagy deklaratív (magyarázó) értelemben vegyék az 1868. évi 53. tc. 12. paragrafusát, mely kimondta, hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását, s a gyermekek vallásáról a szülők nem egyezhetnek meg. A Simor-féle javaslat szerint a szülők szabadon dönthetnek gyermekeik vallását és nevelését illetően, vagy legalábbis nem kényszeríthetők arra, hogy gyermekeiket a 12. paragrafusban kimondott elv szerint neveljék. A kormány

azonban sokáig nem volt hajlandó módosítani a 12. paragrafust. Nem akarta megadni a szülők számára a szabadságot, hogy maguk döntsék el, milyen valóságban kívánják gyermekeiket nevelni.

Közben 1891 januárjában meghalt Simor prímás, és helyébe a félénk, jóhiszemű és egyházpolitikai kérdésekben járatlan pannonhalmi főapát, Vaszary Kolozs (1891–1912) került. Mivel a papság folytatta az ellenállást és nem fizette meg a kiszabott büntetéseket, ezért megindult ingóságainak árverezése. Róma Vaszaryt a Simor-féle javaslat szorgalmazására utasította. A pattanásig feszült helyzetben a kormány belátta, hogy módosítani kell a 12. paragrafust. Több miniszter, valamint Tisza Kálmánnal az élen a kormánypárt azonban nagy árat követelt ezért: a polgári házasság és a polgári anyakönyvezés bevezetését. Az e körül folyó küzdelem a kultúrharc második szakaszát képezte.

b) A polgári anyakönyvezés bevezetése

Mivel a kormányban nem volt egység a polgári házasság és a polgári anyakönyvezés kérdésében (egyesek csak a vegyes házassági gyermekekre kötelező polgári anyakönyvezést, illetve a fakultatív polgári házasság bevezetését kívánták), 1892 őszén az egységes álláspont kialakítása érdekében a miniszterek többször tanácskoztak. Míg az általánosan kötelező polgári anyakönyvezés, illetve polgári házasság bevezetésére, az izraelita vallás recepciójára és a vallás szabad gyakorlatát biztosító törvény meghozatalára vonatkozóan meg tudtak egyezni, a törvény megvalósításának az időpontjában nem.

A kérdés eldöntése végett 1892. október 17-én rendezett minisztertanácson maga a király elnökölt. Bár ellenezte a polgári anyakönyvezést, a kormány elszántságát látva, hozzájárult az erre vonatkozó törvényjavaslat elkészítéséhez, valamint az izraelita vallás felvételével a törvényesen bevett felekezetek közé, továbbá a szabad vallásgyakorlattal kapcsolatos törvényjavaslatok megtárgyalásához. A kötelező polgári házasságot azonban állami szempontból sem tartotta kívánatosnak.

Mivel a kormánypárt többsége ennek ellenére követelte a kötelező polgári házasság bevezetését, a hithű katolikus Szapáry Gyula miniszterelnök részben emiatt (részben pedig az 1849-ben Buda várát védő császári tábornok, Hentzi

szobrának megkoszorúzási terve miatt keletkezett felháborodás hatására) november 6-án lemondott. Helyébe a király Wekerle Sándort nevezte ki, és beleegyezett abba, hogy Wekerle miniszterelnök a parlamentben a többi törvényjavaslattal együtt a kötelező polgári házasságról szólót is beterjessze.

A kormánynak a polgári házasság bevezetésére vonatkozó szándéka nagy izgalmat keltett a katolikus közvéleményben. Schopper György rozsnói püspökkel az élen megindultak a tiltakozások. Zichy Nándor – a hitvalló életéről és jótékonyágáról híres főúr – a katolikus tömegekhez fordult, és megindította a vidéki katolikus nagygyűléseket. A püspökök nagyböjti pásztorleveleikben egyöntetűen a házasság szentségével foglalkoztak és elítélték a polgári házasságot. Az úgynevezett veszélyes újításokkal szemben a király segítségét kérték, a kormány elé terjesztett emlékiratban szembefordultak a polgári házassággal, a pápát pedig feliratban biztosították a házasság szentségéhez és felbonthatatlanságához ragaszkodó hűségükről. Megígérték, hogy mindent megtesznek a törvényjavaslat meghíúsítása érdekében. XIII. Leó 1893. szeptember 2-án kiadott *Constanti Hungarorum* kezdetű enciklikájában kitartásra buzdította őket és hangoztatta a társadalmi, politikai szervezkedés fontosságát.

A püspökök akciói és a pápa közbelépése azonban nem jártak eredménnyel. A vallás és közoktatásügyi miniszter, miután 1893. április 26-án beterjesztette az izraelita vallás egyenjogúsításáról s az állami anyakönyvezés bevezetéséről szóló, május 17-én pedig a vallás szabad gyakorlását biztosító törvényjavaslatot, december 2-án benyújtotta a képviselőházban a kötelező polgári házasság bevezetését kimondó törvényja-

54. Vaszary Kolos hercegprímás

vaslatot is. A püspökök ekkor közös pásztorlevelükben tömörülésre s a polgári házasság elleni küzdelemre szólították föl a híveket. Ennek hatására a katolikusok gyűléseket rendeztek, cikkeket, röpiratokat terjesztettek, és 1894. január 16-án a pesti Vigadóban a püspökök, Esterházy Miklós Mór és Zichy Nándor vezetésével megrendezték az első magyar országos katolikus nagygyűlést. A kormány válaszul március 4-én Budapesten országos szabadelvű nagygyűlést és felvonulást tartott.

A képviselőház először a legtöbbet vitatott házassági javaslat tárgyalását kezdte el 1894. február 19-én. A javaslat kimondta a mindenkire nézve kötelező polgári házasságot, melyet az egyházi esküvő előtt kell megkötni. Emellett kimondta a házasság felbonthatóságát, mindenekelőtt hűtlen elhagyás címén (ami a gyakorlatban azzal járt, hogy a válni akaró felek előre megegyeztek vallomásaikban). Míg a javaslatot a képviselőház április 12-én 175 főnyi többséggel elfogadta, a főrendiház május 10-én 20 szótöbbséggel elvetette.

A kormányválságtól és a kiegyezési rendszer felbomlásától féltő király a miniszterelnök követelésére ezután betöltötte a három üresedésben levő élet-hossziglan kinevezett főrendiházi tag helyét, néhány ellenzéki főurat pedig személyesen megkért a távolmaradásra a második szavazástól. Ennek az lett a következménye, hogy a kormánynak sikerült 4 szótöbbséggel a főrendiház június 21-i ülésén a javaslatot megszavaztatnia.

A polgári anyakönyvezésről, a vallás szabad gyakorlásáról (melynek értelmében bárki felekezet nélküli is lehet, de a vallásváltoztatás csak a betöltött tizennyolcadik életév után lehetséges), a zsidó vallás egyenjogúsításáról és a gyermekek vallásáról szóló törvényjavaslatokat a képviselőház nagyobb vita nélkül elfogadta. A gyermekek vallását szabályzó törvény kimondta, hogy a szülők a polgári házasság előtt államilag is érvényes nyilatkozatot tehetnek, reverzálist adhatnak, de ha gyermekeik vallásáról nem egyeznek meg, utódaik továbbra is nemük szerint követik szüleik vallását.

A főrendiház katolikus ellenzéke a törvényjavaslatok képviselőházi megszavazása után abban bízott, hogy a főrendiház elveti azokat, ha pedig nem, akkor a király megtagadja szentesítésüket. Mindkettőben csalódtak. Bár a főrendi ház a vallás szabad gyakorlásáról és a zsidó vallás egyenjogúsításáról szóló javaslatot elvetette, a polgári anyakönyvezést és a gyermekek vallását

szabályozó javaslatot elfogadta. Az eddig mindkét ház által megszavazott három törvényjavaslat szentesítését Ferenc József egy ideig halogatta. Amikor azonban Wekerle a kormány lemondásával fenyegetőzött, 1894. december 9-én kénytelen volt szentesíteni a házassági jogról 1894. évi 31., a gyermekek vallásáról szóló 32. és az állami anyakönyvek-ről szóló 33. törvénycikkeket. A szentesítés után azonnal menesztette a Wekerle kormányt.

Az új miniszterelnöknek, Bánffy Dezsőnek sikerült a felsőházzal is elfogadtatnia a két visszautasított törvényjavaslatot. A király ezután 1895. október 16-án szentesítette az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánító 1895. évi 52. törvénycikket, november 22-én pedig a vallás szabad gyakorlását biztosító 1895. évi 53. törvényeket. A vallás szabad gyakorlását a törvény csak az úgynevezett „bevett” felekezetek számára biztosította maradéktalanul, az úgynevezett „elismert” felekezetek részére csak bizonyos határok között. (1905-től a baptista és az első világháború óta a mohamedán vallás számított „elismert” felekezetnek.) A többi „túrt” felekezet vagy szekta tagja felekezet-nélkülinek minősült. Ha valaki közülük egy másik vallásba akart átlépni, az elhagyott egyháznak öt évig be kellett szolgáltatnia az előírt anyagi támogatást, iskolaköteles gyermekeit pedig hitoktatás céljából valamelyik bevett vagy elismert felekezet hittanóráira kellett járattatnia.

Az egyházpolitikai törvények szentesítésével lezárult az egyház társadalmi és politikai helyzetét nagyban gyengítő kultúrharc, melynek során a polgári házassággal kapcsolatos törvényt az egyház elsősorban egyházi, vallási szempontból ellenezte. Mivel a Krisztus által szentnek és felbonthatatlannak nyilvánított házasságot az állami törvény pusztán polgári szerződésnek és felbonthatónak minősítette, az egyház, amelynek nem áll módjában Krisztus akaratát megmásítani, a keresztények közti házasság felbonthatatlanságának törvényét nem szüntethette meg és nem egyeztetett bele annak megszüntetésébe, híveitől pedig megkívánta, hogy a polgári házasság után egyházit is kössenek. Ezt különben a törvény megengedte.

Mivel a keresztény házasság szentségi jellegét a laicizálódás felé haladó polgári állam a maga belső természetéből kifolyólag nem vette figyelembe, az egyházpolitikai törvények értékelésénél ezt a tényt csak szigorúan vallási

szempontból minősíthetjük negatívnak. Egyébként az egyházpolitikai törvények progresszív alkotások voltak, mert az ország legtöbb lakosának messze-menően biztosították az ember személyes szabadságát, szabad döntési jogát a vallás és a házasság kérdésében, ezen kívül pedig lépést jelentettek az egyház és állam szétválasztása felé. Ez ha az állam gyámkodása alól mentesülést és teljes mozgási szabadságot hozott volna, mindenképpen az egyház előnyére szolgált volna a korszakban.

3. EGYHÁZ, ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM a kultúrharc után. A MILLENNIUM

A kultúrharc következtében keletkezett elvi ellentétek miatt az egyház és az állam között bensőséges béke és együttműködés nem alakulhatott ki, hanem inkább csak békésnek látszó együttélés jött létre. A legfőbb hatalmat magának követelő állam – hangzatos szabadelvű elvei ellenére – féltékenyen őrizte egyház feletti hatalmát. Az egyház azt, hogy a feszültségekből, valamint érdekellentétekből az Agliardi-afférnál nagyobb konfliktusok nem keletkeztek, legfőképpen Ferenc Józsefnek köszönhette. Ezt az újabb kultúrharccal fenyegető összeütközést Bánffy miniszterelnök magatartása okozta, aki az 1895. áprilisában a Magyarországra látogató Antonio Agliardi bécsi apostoli nunciust komolyabb alap nélkül a magyar belügyekbe történt beavatkozással vádolta, és Kálnoky Gusztáv külügyminiszter általánosságban kifejezett előzetes készségét félremagyarázva bejelentette, hogy a pápai követ magatartása ellen már tiltakoztak Rómában. Kálnoky megcáfolta Bánffy Dezső bejelentését, és nem vállalta a felelősséget nyilatkozatáért. Emiatt a király kénytelen volt Kálnoky menesztetni. Bánffynak azonban ezzel meg kellett elégednie. A római tiltakozásból nem lett semmi, Agliardi is Bécsben maradt egy évig és onnan csak bíborossá történt kinevezése után távozott.

Az 1895-ös évet, melyben ez az affér lezajlott, és melyben az utolsó egyházpolitikai törvények szentesítése megtörtént, a honfoglalás ezredik évfordulóját ünneplő 1896-os év követte. A világraszóló ünnepségekből a magyar egyház is kivette a részét, de megnyilatkozásait nem használta föl nacionalista propagandára. Az egyház által rendezett ünnepi események fénypontja a bu-

dai koronázó templomban a királyi pár jelenlétében végzett hálaadó istentisztelet volt, melyet Vaszary Kolos hercegprímás remek beszéde tett különösen emlékeztetessé. „A kard foglalta el, kereszt tartotta fönn e hazát”, hangoztatta a prímás, és ezzel figyelmeztette a nemzetet, hogy Isten nélkül nem boldogulhat. A magyar püspökök körleveleikben méltatták a jubileum jelentőségét, XIII. Leó pápa ünnepet engedélyezett a Magyarok Nagyasszonya tiszteletére és enciklikát adott ki, melyben elismeréssel emlékezett meg a magyarságnak az egyházért vívott küzdelmeiről.

Jóllehet az ideiglenes békét hozó jubileumi esztendő elmúltával a kormány folytatta az egyházzal szembeni represszív politikáját, ennek ellenére az államhatalom nem zárkózott el az egyház minden igényének a teljesítésétől. Különösen fontos volt a lelkészek fizetés-kiegészítésének, a kongruának – már tárgyalt – szabályozása. A hatalom figyelmet fordított a papság különleges helyzetére és a lakosság nagy többségének keresztény érzületére. Így az általános sorkötelezettség ellenére a klerikusoknak nem kellett fegyveres szolgálatra bevonulniuk, rendszerint tartalékos tábori lelkészi kiképzést kaptak. Törvényileg kimondták, hogy vasárnapokon és Szent István napján szüneteljen az ipari munka, intézkedtek a mezőgazdasági cselédek vasárnapi munkaszünetéről, a telepítésről szóló törvényben kötelezték a telepítőket, hogy a templomhoz, a pap és tanító lakóházaikhoz díjtalanul adjanak megfelelő telket stb.

4. EGYHÁZI TUDOMÁNYOSSÁG, MECENATÚRA A 19. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN

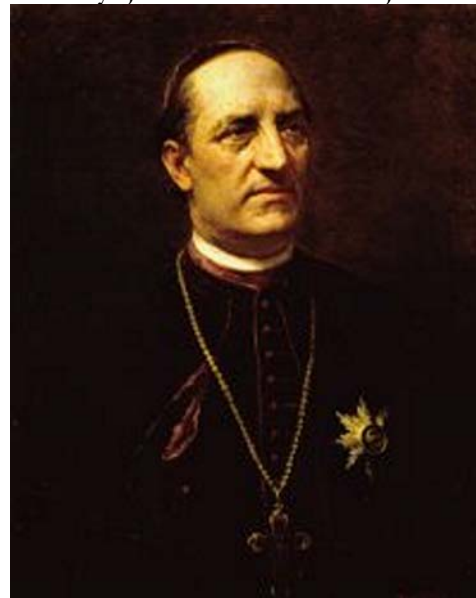
a) Teológia, történettudomány

A kultúrharc légköre nem kedvezett a hittudományok művelésének. A katolikus teológusok közül Székely István és Kmoskó Mihály biblikusok neve említhető. Európai viszonylatban is kiemelkedőnek számítottak Mihályfi Ákos ciszterci szerzetes lelkipásztorkodástani munkái.

A katolikus költők száma szintén csekély volt a korszakban. A papköltők közül az ismertebb közé tartozott Tárkányi Béla egri kanonok. Költésze-

tét gazdag nyelv- és formakészség, patetikus lendület jellemezte. Átdolgozta a Káldy-féle bibliafordítást és számos egyházi népének szövegét. A modern katolikus líra egyik úttörője Mindszenty Gedeon volt. A vallásos költészet értékes világi képviselőjének, Rudnyánszky Gyulának legszebb műve a *Máriadalok és legendák*. A katolikus egyházi irodalom modernizálója és legragyogóbb alakja Prohászka Ottokár lett. Első publikációi az általa is szerkesztett *Új Magyar Sion* hasábjain jelentek meg. (Személyével, hatásával és műveivel a következő jegyzet foglalkozik.)

Az egyházi szerzők leginkább a történettudomány (és rokontudományai) terén nyújtottak maradandó teljesítményt. A későbbi besztercebányai, – majd

55. Ipolyi Arnold besztercebányai püspök

nagyvárad – püspök Ipolyi Arnold *Magyar Mítológia* c. munkája a régi magyar hitvilág első módszeres monográfiája. Őt tekintjük a hazai műemlékvédelem úttörőjének. Elsőként vette számba és írta le Magyarország fontosabb középkori épületeit, festményeit, szobrait. Elkészítette a Szent Korona tudományos igényű leírását. Konstantinápolyból *Corvinákat* hozott haza. Mindemellett még népmeséket is gyűjtött.

Ipolyi érdeklődése elsősorban néprajzi, illetve művészettörténeti volt. A tudományos igényű régészet (archeológia) meghonosítója barátja, Rómer Flóris, bencés szerzetes, majd nagyvárad i kano-

nok lett. A szabadságharcban századosi rangig jutott – majd évekre bebörtönzött – tudós már 1856-ban felhívta magára a figyelmet szülővárosával foglalkozó első könyvével (*Pozsony régészeti műemlékei*). Kizárólag egyháztörténettel foglalkozott Knauz Nándor esztergomi kanonok. Egyházmegyéje

középkori okleveleit publikálta (*Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*), és Lányi Károly munkájának átdolgozásával 1869-ben megalkotta az első modern magyar egyháztörténeti szintézist.

A dualizmus kori egyházi tudósnevezeték – és egyben a pozitivista magyar történetírás – legtermékenyebb alakja Fraknói Vilmos volt. Mintegy 360 műve szerteágazó érdeklődésről árulkodik. A legfontosabbak: *Pázmány Péter és kora*; *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*; *Magyarország egyházi és diplomáciai összeköttetései a Szentszékekkel*; *Mátyás király élete*; *Martinovics és társainak összeesküvése*; *Magyar Országgyűlési Emlékek* stb. A fiatalabbak közül Kollányi Ferenc (*Esztergomi kanonokok*; *A magyar főpapok végrendelkezési joga*), továbbá Karácsonyi János tűnik ki (*Magyar nemzetségek a XVI. század közepéig*; *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*).

b) *Monumenta Vaticana Hungariae, Római Magyar Történeti Intézet*

E pap történészek valamennyien a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia elismert tagjai, vezetői (a Társulatnak alapítói) voltak. Legnagyszabásúbb közös vállalkozásuk: a szisztematikus római magyar történeti kutatások megindítása mindazonáltal tisztán egyházi vállalkozás volt.

A Vatikáni Titkos Levéltár (*Archivio Segreto Vaticano*) 1881. januári megnyitását követően Fraknói Vilmos szervezésében és szakmai irá-

56. Fraknói Vilmos szekszárdi apát

nyításával, Haynald Lajos kalocsai bíboros érsek, Ipolyi Arnold beszercebányai és Schlauch Lőrinc szatmári püspök hathatós közreműködésével már 1882-ben megalakult a *Monumenta Vaticana Hungariae* (Vatikáni Magyar Okirattár) bizottsága. Megfogalmazásuk szerint a vállalkozás célja a „pápai levéltárakban létező s egyházunkat és hazánkat illető történeti emlékek kiadása. Két sorozatban: a) A magyar királyok udvaránál működő pápai nuntiusok levelezéseinek kiadása; b) Theiner *Monumenta Hungariam Sacram illustrantia* című munkájának kiigazítása, kiegészítése és folytatása”. A bizottság feladata a kutatások irányítása, a kiadás megszervezése és a – magyar püspökök és káptalanok által 10 évre megajánlott – anyagi támogatás kezelése volt. Az intézményi hátteret a magyar katolicizmus korabeli kulturális, tudományos szervezete, a Szent István Társulat biztosította. Fraknói Vilmos irányításával 1884 és 1891 között két alsorozatra osztva gyors egymásutánjában nyolc, jobbra vaskos és máig alpmunkának számító kötet látott napvilágot.

A vatikáni magyar kutatások 1894-től az intézményesülés útjára léptek. Ekkor építette fel szentjóni apátsága jövedelmeiből Fraknói Vilmos római villáját, amely a Római Magyar Történeti Intézet székhelye lett. Az Intézet vizsgálatainak súlypontját alapítója a 14–15. századra helyezte. A lehetőség szerint módszeresen átvizsgált, különféle vatikáni regisztrumsorozatokban található magyar forrásokat a *Monumenta Vaticana* módszerével ellentétben nem lelőhelyük, illetve egy adott történeti tematika mentén kiválasztva, hanem egyházmegyék szerinti bontásban tervezték közreadni. A *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* négy kötete – Hornig Károly veszprémi püspök bőkezűségének köszönhetően – e koncepcióváltásnak köszönhetően látott napvilágot.

c) *Az esztergomi Keresztény Múzeum*

A dualista korszak sajátos egyházi viszonyai a történelemkutatói tevékenység mellett a főpapi mecénatúra számára is ideális feltételeket biztosítottak. A püspöki műpártolás, műgyűjtés legszebb és legmaradandóbb példa az esztergomi Keresztény Múzeum, amely Simor hercegprímás magángyűjteményén alapul. A múzeumot alapítója azzal a szándékkal hozta létre, hogy „a régebbi és újabb korok művészetét, mint a történelem tanúit ismertté tegye, és ezzel

nevelje a látogatók esztétikai szemléletét”. Simor leginkább hagyatékokból és külföldi útjai során vásárolt. A főegyházmegye területéről összegyűjtötte a legértékesebb középkori szárnyas oltárokat.

A szervezett gyűjtőmunkának köszönhetően összeállított műtárgygyűjteményt a hercegprímás 1875-ben megnyitotta a nagyközönség számára, amely így az ország harmadikként létrehozott, nyilvános múzeumává vált. A Főszékesegyházi Könyvtár emeletén berendezett első kiállításon 206 kép szerepelt, elsősorban késő középkori és 19. századi művek. Simor a következő évek alatt is jelentősen gyarapította gyűjteményét.

Legfontosabb az 1878-ban, Rómában vásárolt Bertinelli-gyűjtemény. Ez összesen hatvan darab, leginkább olasz reneszánsz festménnyel gazdagította a múzeumot. További érdemi gyarapodás volt 1884-ben a kölni Schnütgen-gyűjteményből származó faszobroknak és különféle iparművészeti tárgyaknak a megszerzése.

58. Az esztergomi Prímási Palota

Az alapító hercegprímás mellett Ipolyi Arnold végrendeletében tette lehetővé, hogy kiemelkedő jelentőségű, főként késő-középkori olasz, német, osztrák és magyar festményeket és szobrokat tartalmazó kollekciója szintén Esztergomba kerülhessen.

A bővülő gyűjtemény 1882 után az újonnan kialakított Duna-parti Prímási Palota második emeletén kapott helyet, ahol az állandó kiállítás a mai napig található. Simor 1887-ben azzal biztosította az akkor már kimagaslóan gazdag és értékes alapítása jövőjét, hogy az Esztergomi Főszékeskáptalan gondjaira bízta. A Keresztény Múzeum elnevezés ekkortól használatos.

* * *

A liberális kormányok alkalmi engedményei, az egyházi tudományosság és mecenatúra újabb eredményei nem feledtethetik, hogy a dualizmus idején Magyarország tulajdonképpen megszűnt katolikus országnak lenni. Ez a jelleg a felekezeti heterogeneitás ellenére aligha vitatható a 18. századtól kezdve. Állam és egyház szétválasztásának, a vallásszabadság deklarálásának és az államhatalom – az apostoli király személyét leszámítva – tulajdonképpen szekularizálódásának ellenére a katolicizmus állami függése mindazonáltal megmaradt. A bevett felekezetek közül bár messze a legnagyobbak számított, egyedül a katolikus egyháznak nem lett, lehetett autonómiája.

A – részleges – kiutat a 19. század végén mégsem az önkormányzat megerősítése, hanem a katolikus Néppárt zászlóbontása, a keresztényszociális mozgalom megindulása, tudományában, lelkiességében új papi generáció megjelenése jelentette.

Mindez azonban már a következő, a korszakhoz s ezen áttekintéshez szorosan kapcsolódó jegyzet és szemeszter témája lesz.

Kronológia

1711 után A Rákóczi szabadságharc zavarait követően nagy ütemben indul meg az egész országban a katolikus egyházszervezet újjáépítése. Az elnéptelenedett területek betelepítése növeli a katolikusok arányát a lakosságon belül.

1713 Mártonffy György királyi kinevezését követően Gyulafehérváron megkezdí működését az erdélyi római katolikus püspökség.

1715 Miután III. Károly 1714-ben kijelenti, hogy az egyházpolitikában visszatér az 1681. és 1687. évi törvényekben meghatározott elvekhez, az országgyűlés szentesíti azt a kialakult gyakorlatot, hogy a felekezeti ügyeket királyi rendeletekkel szabályozzák, és kimondja, hogy a vallásügyi törvények „az uralkodó kegyéből még fenntartandóak”. A protestánsok ettől kezdve csak egyénileg adhatják elő panaszukat, testületileg nem.

1721 Az erdélyi román görög katolikusok számára felállítják a fogarasi püspökséget. Székhelye 1738-ban átkerül Balázsfalvára.

1723 Az országgyűlés a plébánosok megélhetésének javítása végett bevezeti a párbért (a jobbágyok kötelező szolgáltatása a plébánia földjén).

1731 Az I. Carolina resolutio a keresztség érvényességének vonatkozásában a katolikus püspökök felügyelete alá helyezi a protestáns lelkészeket, továbbá kimondja, hogy a vegyes házasságokat csak katolikus pap előtt lehet megkötöni, és a protestánsok házassági ügyeiben is a püspöki szentszékek az illetékesek. Egyúttal a tisztségviselők és a bírósági tanúk számára előírja a katolikus jellegű, úgynevezett dekretális esküt, aminek következtében a protestánsok kiszorulnak a közhivatalokból.

1733 A szegény plébánosok jövedelmének kiegészítésére (kongrua) az uralkodó az egyházi nagyjavadalmasok befizetéseiből létrehozza a Cassa Parochorum-ot (funkcióját később a Vallásalap veszi át).

1734 A II. Carolina resolutio a bírósági tanúkat mentesíti a dekretális eskü letétele alól, egyszersmind kialakítja a protestáns egyházszervezetet (5-5 evangélikus és református szuperintendencia).

1743 Az ezévi évi erdélyi országgyűlés törvényének 6. cikke szerint az 1742. július 20-i rendeletben biztosított uralkodói kiváltság – mely megerősítette Erdély szabadságjogait, a kiváltságos rendek közé sorolva a görög katolikus vallásúakat is – csak a görög katolikus vallású román nemesekre és egyháziakra vonatkozik, de a román közrendűekre és a közrendű papok fiaira nem érvényes. Eltörli a három nemzet 1437. év unióját, a négy bevett vallás fenntartásával.

1744 után Az erdélyi románok tömegesen térnek vissza az ortodoxiába. Mivel a mozgalmat nem sikerül megakadályozni, Mária Terézia 1758-ban felállítja a nagyszombati görögkeleti püspökséget.

1749 Győrben a katolikusok erőszakkal elfoglalják a protestáns templomot.

1750 Padányi Biró Márton veszprémi püspök *Enchiridion* című munkájában a protestánsok vallásgyakorlatának teljes felszámolását követeli. Az állami egyházpolitika változását mutatja, hogy Mária Terézia betiltja a könyvet.

1751 Mária Terézia rendelete büntetéssel sújtja a katolikusról protestáns vallásra áttérőket. Vegyes házasságot csak katolikus püspök engedélyezhet; katolikusoknak tilos nem katolikus iskolát látogatni.

1752 Egy 1718. évi királyi rendelet alapján megszüntetik Pápán a reformátusok nyilvános vallásgyakorlatát. Templomaikat, iskoláikat a katolikusoknak kell átadniuk. (1783-ban térhetnek vissza a városba.)

1756 Rendelet a katolikus egyház felügyeleti jogának kiterjesztéséről valamennyi nem artikuláris helysége, azaz a protestánsokra is.

1758 A Szentszék elismeri Mária Terézia apostoli királyi címét (az okmány szerint a cím nem a főkegyúri jog forrása, csak kitüntetés).

1761 Barkóczi Ferenc esztergomi érsek elveszi a jezsuiták-tól a joghatósága alá tartozó szemináriumok vezetését, és világi papokra bízta azt.

1762 Kollár Ádám bécsi udvari könyvtáros *Historia diplomatica juris patronatus* című munkájában a Szilveszter-bullára és Werbőczy *Hármaskönyvére* hivatkozva fejti ki a magyar uralkodó főkegyúri jogát. Két évvel később azonban már ezeket mellőzve az abszolút uralkodói hatalomból vezeti le az egyház feletti főfelügyeleti jogot (*circa sacra* jogok).

1763 Szencen gazdasági iskola létesül a piaristák vezetésével.

1771 A rutén görög katolikusok számára felállítják a munkácsi püspökséget.

1771 A Szent Jobbot Raguzából Budára szállítják.

1773 A királynő kihirdeti és végrehajtatja XIV. Kelemen pápa bulláját a jezsuita rend feloszlatásáról. A jezsuita intézmények elkobzott javadalmaiból hozzák létre a Tanulmányi Alapot. Ugyancsak a rend eltörlésével függ össze, hogy a jezsuita tábori lelkészek pótlására felállítják az Apostoli Tábori Helynökséget.

1773–1774 Mária Terézia, aki uralkodása első felében még fogadni sem volt hajlandó protestáns személyt, hozzájárul ahhoz, hogy a reformátusok és evangélikusok egy-egy udvari ágens útján adják elő panaszait.

1774 Klimó György pécsi püspök megalapítja nyilvános könyvtárát. Példáját követi Batthyány Ignác Gyulafehérváron, és Esterházy Károly Egerben.

1775 A partiumi román görög katolikusok számára felállítják a váradi püspökséget.

1776 Az esztergomi főegyházmegye területéből kihalva a királynő felállítja a besztercebányai, a szepesi és a rozsnyói püspökséget.

1776 Uralkodói rendelet írja elő, hogy minden önálló görögkeleti egyházközség állítson iskolát.

1777 A királynő a veszprémi egyházmegyéből kihalva megalapítja a székesfehérvári, több egyházmegye területéből a szombathelyi, valamint a horvátországi görög katolikusok számára a körösi püspökséget.

1777 A Ratio Educationis állami főfelügyelet alá helyezi a katolikus iskolarendszert (az előírt tanrend fő vonalaiban megegyezik a piaristák gyakorlatával).

1777 A nagyszombati egyetem Budára, a királyi várba költözik (1784-ben áthelyezik Pestre).

1780–1790 II. József 6200 egyháziügyi rendelete a legapróbb részletekig szabályozza a katolikus egyház életét.

1781 Az uralkodó rendeletileg is bevezeti a pápai rendelkezések előzetes királyi jóváhagyását (királyi tetszvényjog, *placetum regium*).

1781 II. József türelmi rendeletet ad ki a protestánsok és az ortodoxok javára, biztosítja a szabad vallásgyakorlatot, a dekretális eskü eltörlésével pedig megnyitja előttük a közhivatalokat. A korábbinál kedvezőbben szabályozza a zsidók jogállását is.

1782 Az uralkodó rendelete a szerzetesrendekről felszámol 134 férfi- és 6 női kolostort, amelyek vagyonából létrehozzák a plébániák alapítását és felszerelését szolgáló Vallásalapot.

1782 Rendelet arról, hogy a papság csak haszonélvezője, nem pedig (mint a magyar rendi jog vallotta) nemesi jogon birtokosa az egyházi vagyonnak.

1783 A házassági rendelet hatályon kívül helyezi a kánonjogi előírásokat és egységes állami házasságjogot vezet be, amely szabályozza a vegyes házasságból született gyermekek vallását.

1784 Az uralkodó megszünteti az egyházmegyei papneveléket, és helyettük állami (generális) szemináriumokat állít fel Pozsonyban, Egerben és Zágrábban (1786-tól: Pesten és Pozsonyban).

1790 II. József halálos ágyán visszavonja összes Magyarországra vonatkozó rendeletét a jobbágyrendelet, a türelmi rendelet és a plébániák jövedelmeit szabályozó rendelet kivételével. A jozefinizmus szelleme azonban még fél évszázadig meghatározza a bécsi udvar valláspolitikáját.

1790–1791 Évi országgyűlés teljes vallásszabadságot biztosít a protestánsoknak és az ortodoxoknak (miközben a katolikus vallás államvallás jellege, és ezzel az államnak az egyház felett gyakorolt irányítói szerepe érintetlenül marad). A vegyes házasságok ezentúl csak katolikus pap előtt

köthetők, és törvény szabályozza a vegyes házasságokból származó gyermekek vallását (a protestáns fél lemondhat a gyermekek vallási neveléséről a katolikus fél javára vagyis adhat reverzális). A következő évszázad felekezeti közötti konfliktusainak legfőbb forrása lesz a vegyes házasságok és a reverzális kérdése.

1791 A budai református és a pesti evangélikus zsinat megalotja a két protestáns országos egyházat, azok szervezeti kereteit s az összekapcsoló intézményeket.

1792 Az erdélyi országgyűlés törvényei közül az 53. tc. biztosítja a négy bevett vallás szabadságát és egyenlőségét. A 60. tc. szabad vallásgyakorlatot engedélyez a görögkeletieknek.

1799 I. Ferenc király elrendeli, hogy a katolikus plébánosnak reverzális megtagadása esetén is meg kell áldania a vegyes házasságot. Ennek ellenére a papok csak az úgynevezett passzív asszisztenciát hajlandók megadni, vagyis szertartás végzése nélkül, a templomon kívül „tudomásul veszik” a házasság megkötését.

1802 I. Ferenc király visszaállítja a bencés, ciszterci és premontrei rendet, középiskolák átvételének kötelezettségével (ekkor válnak hazánkban „tanítórenddé”).

1804 Az egri egyházmegyéből kihalva felállítják a kassai és a szatmári püspökséget, Eger érsekség rangjára emelkedik.

1805 A pesti egyetemen tanuló papnövendékek számára létrejön a Központi Papnevelő Intézet (*Seminarium Centrale*).

1816 A munkácsi egyházmegyéből kihalva megalakul a görög katolikus eperjesi püspökség.

1820 Az esztergomi főkáptalan Nagyszombatból visszaköltözik eredeti székhelyére, megkezdődnek a nagyszabású építkezések Esztergomban, a „Magyar Sionon” (a Bazilikát 1856-ban szentelik fel).

1822 A pozsonyi nemzeti zsinat fontos határozatot hoz, de Bécs a jozefinizmus szellemében nem engedélyezi a pápai jóváhagyás kérését, valamint a király is csak 1826-ban adja meg a szentesítést, miután a kormányservek átdolgozták a kánonok szövegét. Ezért a zsinat hatása csekély marad.

1822 Szepeszy Ignác erdélyi püspök – Erdély közjogi különállására hivatkozva – saját egyházmegyei törvénykönyvet ad ki, amely teljesen a jozefinizmus hatását tükrözi. A Szentszék tiltakozásának hatására a kifogásolt részeket visszavonja, 1827-ben pedig a király áthelyezi Pécsre.

1836 Az országgyűlés elrendeli a magyar nyelvű anyakönyvezést, 1840-ben pedig a magyar nyelvű ügyintézt.

1840–1841 Miután az 1832–1836-os és az 1839–1840-es országgyűléseken heves vitákat váltott ki a vegyes házasságok ügye (a liberális világi katolikusok is a protestánsokat támogatták a klérussal szemben), Lonovics József csanádi püspök a püspöki kar megbízásából Rómába megy, ahol eléri, hogy XVI. Gergely pápa engedélyezi a passzív asszisztenciát, sőt érvényesnek ismeri el a protestáns lelkész előtt kötött házasságot is. Az 1843–1844-es országgyűlés törvényesnek nyilvánítja a protestáns lelkész előtt kötött vegyes házasságot, a házaspár megegyezhetnek a gyermekek vallásáról (reverzális).

1841 Szaniszló Ferenc csanádi kanonok megalapítja a közéleti ügyekkel is foglalkozó katolikus folyóiratot, a *Religiót* (1848-tól *Religio és Nevelés*). Szerkesztője 1849-től Danielik János egri kanonok.

1842 Hám János püspök letelepíti Szatmárnémetiben az irgalmas nővéreket (később önálló kongregáció: szatmári irgalmas nővérek).

1848 A pesti forradalom után Lonovics csanádi püspök a papi rend nevében lemond a tizedről. Az áprilisi törvények közül a 3. tc. szerint a főkegyúri jogot az uralkodó a minisztérium útján gyakorolja, a 20. tc. pedig kimondja a törvényesen bevett vallásfelekezetek teljes egyenlőségét. Ez azt jelenti, hogy a katolikus vallás elveszíti államvallás jellegét, minek következtében a magyar püspökök többször tanácskozássra gyűlnek össze a katolikus autonómia ügyében. A forradalom utáni hónapokban nyugtalanság jelentkezik az alsópapság és a szerzetesek körében, radikális követeléseket fogalmaznak meg. A Batthyány-kormány előterjesztése alapján az uralkodó betölti az üresedésben lévő püspöki székeket, így teljessé válik a magyar hierarchia, Hám János lesz a prímás (a pápai megerősítés elmarad).

1848 Fogarassy Mihály nagyvárad kanonok megalapítja a Jó és olcsó könyvkiadó társulatot, ami 1852-ben a Szent István Társulat nevet veszi fel.

1848–1849 A szabadságharc első szakaszában, 1848 őszén a püspökök igyekeznek közvetíteni a magyar kormány és az udvar között. Számos pap és szerzetes nemcsak tábori lelkeszként, hanem honvédként is részt vesz a harcokban. 1849 januárjától azonban a főpapok egy része Bécsbe menekül. A Habsburg-ház trónfosztása után csak Horváth Mihály kinevezett csanádi püspök, kultuszminiszter tart ki a Kossuth-kormányzat mellett.

1849 A szabadságharc leverését követő megtorlás az egyháziakat is jelentős mértékben sújtja: a püspökök egy részét elmozdítják, papokat is halálra ill. súlyos fogságra ítélnék. Az újonnan kinevezett esztergomi érsek, Scitovszky János igyekszik közbenjárni az elítélt egyházi személyek érdekében.

1850 I. Ferenc József jelentős kedvezményekben részesíti az egyházat: eltörli a királyi tetszvényjogot, biztosítja a püspökök szabad érintkezését a pápával, megszünteti az egyházkormányzat állami ellenőrzését.

1850 Az első modern értelemben vett püspökkari konferencia Esztergomban.

1850 Az erdélyi román görög katolikusok számára I. Ferenc József megalapítja a lugosi és a szamosújvári püspökséget, Gyulafehérvár-Fogarass érsekség rangjára emelkedik.

1852 Uralkodói rendelettel Zágráb érsekség lesz, és létrejön az önálló horvát egyháztartomány.

1853 A jezsuiták újra letelepednek Nagyszombatban.

1855 I. Ferenc József a katolikus egyház számára igen előnyös birodalmi konkordátumot köt a Szentszékkal. Magyarországi jogérvénye vitatott marad, az alkotmányosság helyreállítása (1867) után pedig a magyar parlament nem hajlandó becikkelyezni.

1856 Szabóky Adolf piarista Pesten megalapítja a Katolikus Legényegyletet.

1857 A mariazelli nemzeti zarándoklat (harmincezer fő részvételével) az egyik legjelentősebb hazafias megmozdulás az önkényuralom éveiben.

1858–1860 A szegény iskolanővérek megtelepednek Temesváron és Kalocsán (később önálló kongregációk: szegedi és kalocsai iskolanővérek).

1860 Scitovszky prímás elnökletével ülésezik az esztergomi értekezlet, amelynek katolikus és protestáns résztvevői javasolják az uralkodónak az országgyűlés összehívását.

1861 Megalakul a Szent László Társulat, a határon túli, elsősorban moldvai és bukovinai katolikus magyarok megsegítésére.

1860 Lonkay Antal szerkesztésében megjelenik az első katolikus politikai napilap, az *Idők Tanúja* (1868-tól *Magyar Állam* címen).

1863 Knauz Nándor esztergomi kanonok megalapítja a *Magyar Sion* című hittudományi folyóiratot.

1867-től A kiegyezést nyomán kialakított új kormányzati struktúrában a katolikus egyház ügyeivel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM, kultuszminisztérium) I. ügyosztálya foglalkozik (1949-ig áll fenn).

1867 Erdélyben a RK. Státus nevű, egyházi és világi tagokból álló testület hatáskörébe kerülnek az egyház vagyoni és iskolai ügyei (1932-ig működik).

1868 Az Eötvös-féle népiskolai törvény szabályozza az állam főfelügyeleti jogát a felekezeti iskolák fölött.

1868 A parlament kimondja a felekezeti viszonyosságot (a keresztény felekezetek között szabaddá válik a vallásváltoztatás), egyúttal államilag szabályozza a vegyes házasságokból született gyermekek vallását a „nem nemet követ” elv alapján.

1869–1870 Az I. Vatikáni Zsinaton a magyar püspökök többsége a pápai tévedhetetlenség kimondását ellenzők táborába tartozik, és még a végső döntés előtt távozik Rómából. A dogma elfogadása után a magyar kormány felújítja a királyi tetszvényjogot, és megtiltja a hittétel kihir-

detését. Ennek ellenére egy-két éven belül minden magyar püspök aláveti magát a pápai rendelkezéseknek.

1870–1871 Ülészik a báró Eötvös József (liberális katolikus) kultuszminiszter által támogatott I. országos autonómia-kongresszus, amely tervezetet dolgoz ki a katolikus tanügy és vagyonügy állami beavatkozástól független intézésére. A küldöttek között többségben vannak a világiak, közülük a radikálisok az autonómiát kiterjesztenék az egyházi állások betöltésére is. A tervezet királyi szentesítése elmarad, mivel sem a püspöki kar, sem a kormány nem kíván lemondani jogairól. 1900-ban újabb kísérlet történik az autonómia-szabályzat elfogadtatására (II. autonómia-kongresszus).

1874 Megszűnik a káptalanok és konventek hiteleshelyi tevékenysége.

1884 Fraknói Vilmos szervezőtevékenysége nyomán megindulnak a rendszeres egyháztörténeti kutatások a megnyitott Vatikáni Titkos Levéltárban (*Vatikáni Magyar Okirattár*). 1894-ben Fraknói saját villáját felajánlva megalapítja a Római Magyar Történeti Intézetet (ebben a formában 1906-ig működik).

1884 Trefort Ágoston kultuszminiszter rendeletben utasítja a lelkészeket az 1868. évi törvény alapján nem hozzájuk tartozó gyermekek keresztlevelének átküldésére az illetékes felekezet lelkészéhez. A rendeletet sok katolikus pap a kánonjogra hivatkozva nem teljesíti („elkeresztelés”)

1890 A Csáky Albin kultuszminiszter által kiadott „elkeresztelési rendelet” pénzbüntetéssel sújtja az 1868. évi törvény és a Trefort-féle rendelet megszegőit. A papság nagy része tiltakozik a rendelet ellen, amivel kezdetét veszi az úgynevezett „magyar kultúrharc”.

1894–1895 Ferenc József – alkotmányos uralkodóként, de lelkiismereti meggyőződése ellenére – szentesíti a magyar kultúrharc során hozott liberális egyházpolitikai törvényeket a polgári házasság és polgári anyakönyvezés bevezetéséről, a felekezetenkívüliség lehetőségéről és az izraelita vallás teljes recepciójáról. A házassági törvény lehetővé teszi, hogy a házaspárok megegyezzenek gyermekeik vallásáról (reverzális), ennek hiányában az 1868. évi törvény rendelkezése érvényesül („nem nemet követ”).

1895 A magyar kultúrharc során erősödik meg a hazai politikai katolicizmus, amelynek legfontosabb szervezeteként gróf Zichy Nándor megalapítja a katolikus Néppártot. Ugyancsak ekkor alakul meg a katolikus egyesületek összefogására az Országos Katolikus Szövetség. Amikor Antonio Agliardi bécsi nuncius magyarországi látogatásakor a Néppárt támogatására buzdít, a kormány erőteljesen tiltakozik (Agliardi-affér).

1898 Giesswein Sándor győri kanonok megalapítja a Keresztény Munkásegyletet, a keresztényszocializmus hazai szervezetét.

1900-tól Az évente megrendezésre kerülő Katolikus Nagygyűlések az öntudatra ébredő katolicizmus nagyszabású seregszemléi. A gyűlések fő szónoka Prohászka Ottokár esztergomi teológiai tanár, 1905–1927 között székesfehérvári püspök.

Bibliográfia

- A katolikus egyház Magyarországon* (Ecclesia Sancta 1), szerk. Somorjai Ádám–Zombori István, Budapest 1991.
- ADRIÁNYI, GABRIEL, *Kleine Kirchengeschichte Ungarns* (Studien zur Geschichte Ungarns 5), Herne 2003.
- ARTNER EDGÁR–HERMANN EGYED, *A hittudományi kar története 1635–1935* (A Királyi Magyar Pázinány Péter-Tudományegyetem története 1), Budapest 1938.
- BALCHKE, JOACHIM, *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft bis zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart 2005.
- BALICS LAJOS, *A róm. kath. egyház története Magyarországon I–III*, Budapest 1885–1890.
- BALOGH MARGIT–GEGELY JENŐ, *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 I–II* (História Könyvtár. Okmánytárak 2), Budapest 2005.
- BUCSAY MIHÁLY, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1978*, Budapest 1985.
- CSORBA LÁSZLÓ, *A Vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon 1782–1918*, Budapest 1999.
- DÓKA KLÁRA, *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században* (METEM Könyvek 19), Budapest 1997.
- ECKHARDT FERENC, *A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig*, Budapest 1935.
- Esztergomi érsekek (1001–2003)*, szerk. Beke Margit, Budapest 2003.
- FAZEKAS CSABA, *Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon*, Múltunk 2002/3–4. sz., 427–475.
- GÁRDONYI MÁTÉ, *A vallási kérdés a XVIII. századi Magyarországon*, Ökumené 11 (2004) 3, 10–17.
- HERMANN EGYED, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 1), München 1973².
- HOLL BÉLA, *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században* (METEM Könyvek 48), Budapest 2004.
- KARÁCSONYI JÁNOS, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*, Veszprém 1929 (repr. 1985, Tudománytár)

- KOSÁRY DOMOKOS, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest 1983.
- KOVÁCS BÉLA, *Az [egri] egyházmegye plébániái és filiái Eszterházy Károly püspöksége idején*, Eszterházy Károly Emlékkönyv (szerk. Kovács Béla), Eger 1999, 43–164.
- Magyar Katolikus Lexikon I–XII*, szerk. Diós István–Viczián János, Budapest 1993–2007.
- Magyar művelődéstörténet*, szerk. Kósa László, Budapest 2003.
- Magyar Törvénytár IV–V: 1657–1740–1835. évi törvénygyűjtemények*, szerk. Márkus Dezső, Budapest 1900–1901.
- MARTON JÓZSEF, *Fogarasy Mihály püspök élete és munkássága*, Gyulafehérvár 2005.
- PEHM JÓZSEF, *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora* (A veszprémi egyházmegye múltjából 2), Zalaegerszeg 1934.
- PIRIGYI ISTVÁN, *A magyarországi görög katolikusok története I–II*, Nyíregyháza 1990.
- SALACZ GÁBOR, *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában* (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 2), München 1974.
- SALLAY DÓRA (szerk.), *Keresztény Múzeum*, Esztergom 2004 [CD].
- SURANGI JOHANN, *Das Patronatsrecht in Ungarn*, Archiv für Katholisches Kirchenrecht 78 (1898) 56–64.
- SZÁNTÓ KONRÁD, *A katolikus egyház története II*, Budapest 1985.
- SZELESTEI N. LÁSZLÓ, *Rekatolizáció és barokk ábítat* (METEM Könyvek 64), Budapest 2008.
- SZENTPÉTERI JÓZSEF(–STEMMLER GYULA) (szerk.), *Magyar Kódex III–IV*, Budapest 2000–2006.
- SZILAS LÁSZLÓ, *Kis magyar egyháztörténet*, Róma 1982.
- TAKÁCS LAJOS, *Ranolder János veszprémi püspök élete és munkássága (1806–1875)* (A veszprémi egyházmegye múltjából 14), Veszprém 1987.
- TÖRÖK JÓZSEF–LEGEZA LÁSZLÓ, *A magyar egyház évezrede*, Budapest 2000.
- TUSOR PÉTER, *A bécsi Augustineum és Magyarország, 1816–1918 (Vázlat)*, Aetas 2007, 1, 32–43.
- TUSOR PÉTER, *Magyar történeti kutatások a Vatikánban* (Collectanea Vaticana Hungariae I/1exc.), Budapest–Róma 2004.

Ez a jegyzet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán folyó történelem szakos BA-képzés (*Baccalaureatus Artium*) újkori egyháztörténeti szemináriumának alapvető tananyagát, vezérfonalát tartalmazza. Használatát a történeti fogalmak, folyamatok kellő tanári magyarázata, illetve az óráról órára feladott kapcsolódó szakirodalom interaktív feldolgozása egészíti ki. E nyomdai úton nem, csupán digitális (pdf) formátumban a világhálón publikált munka elsősorban korábbi összegzések: SZÁNTÓ, valamint HERMANN, KARÁCSONYI műveinek oktatási célú, belső használatra szánt átdolgozása.

A kronológiát összeállította: Rev. Dr. GÁRDONYI MÁTÉ, Történettudományi Intézet
Szerkesztette Dr. TUSOR PÉTER egyetemi docens, Történettudományi Intézet